

जै
नी
स
स
प
दा
थी

जैनी सप्तपदार्थी ।

श्रीयशस्वतसागररश्मिचिन्ता ॥

सा च

न्याय-काव्यतीर्थपरीक्षोत्तीर्णेन तर्कालङ्कारपद्युक्तेन

मुनिहिमांशुविजयेन

टिप्पणीपरिशिष्टादिभिरलङ्कृत्य संपादिता ।

પ્રકાશક:-

દીપચંદ બાંઠીયા.

મંત્રી:-શ્રી વિજયધર્મસૂરિ જૈન ગ્રંથમાળા.

છોટા સરાફા ઉજ્જૈન (માલવા)

પુસ્તકે પ્રાપ્તિસ્થાન

૧ શ્રી વિજયધર્મસૂરિ જૈન ગ્રંથમાળા, ઉજ્જૈન.

૨ ' જ્યોતિ કાર્યાલય '

નગરશેઠ મારકીટ, રતનપોળ-અમદાવાદ.

શ્રીવિજયધર્મસૂરિ જૈન અન્થમાલા પુષ્પ ૧૯.

જૈની સપ્તપદાર્થી

(જૈન ન્યાયનો પ્રવેશક ગ્રંથ)

અગ્રોધક અને પગિસિદ્ધકાર,

ન્યાય-કાવ્ય તીર્થ

મુનિ હિમાંશુવિજયજી

(અનેકાન્તી)

ત્રીર મ ૨૪૬૦ આદિતિ પટેલી ૧૦૦૦ ધર્મ મ ૧૩

છાવીમન ૧૯૩૪ પાચગ્માના. વિક્રમ મ ૧૯૯૦

ધન્યવાદ.

આ ગ્રન્થના ખર્ચમાં નીચેના સદ્ગૃહસ્થોએ આર્થિક
મદદ આપી છે:—

પાડીવ (સીરોહી સ્ટેટ મારવાડ) ના

શેઠ તારાચંદ્ર સાંકળચંદ્ર તથા તેમનાં ધર્મપત્ની
શ્રાવિકા બાઈ બચુ.

શેઠ લુંબાજી ઉમાજી તથા તેમની પુત્રી બાઈ પૂરી.

તથા

સરસપુર (અમદાવાદ) વાળા વિદ્યાપ્રેમી શ્રીયુત કેશવલાલ
મનસુખરામ ગાંધી.

આ બધાં મહાશયોનો આભાર માનીએ છીએ.

પ્રસ્તાવના

આર્યમિદ્ધાન્તોથી ઢહો કે ડાર્વિન (Darwin) ના નવીન વિકાસવાદની દષ્ટિએ ઢહો પણ 'મનુષ્ય'મા મનુષ્યલોડના ખીન્ન પ્રાણીઓ કરતા વિચાર-બુદ્ધિશક્તિનો વધુ વિકાસ થવા પામ્યો છે એમા હુ ધારુ છુ ત્યા સુધી કોઇનોય મતભેદ નથી

જો કેકેટલીક બાબતોમા મનુષ્યેતર-પશુ-પક્ષીઓમા મનુષ્ય ડગતા વધુ વિકાસ થયો જણાય છે જેમ કે, ગીધઆ-મનુષ્ય અને દિમા હર હરથી જોવાનો, ડતરા વિગેરેમા ઝડપથી પશુની વિચાર-હૂના અવાજને સાલજવાનો તથા સુધવાનો, શક્તિમા ભેદ, કીડીઓ આદિમા ભવિષ્યમા થનાર વર્પાદના જ્ઞાનનો, પણ તેમનો આ વિકાસ અમુક અમુક ક્ષેત્રોમા જ હોઈ પરિમિત છે ફક્ત વાર્તમાનિક અને ભૌતિક જીવનને જ નભાવવા પૂરતો અને અર્થાતે સાધવા જેટલો મકુચિત છે જ્યારે મનુષ્યની, વિચારશક્તિનો વિકાસ પોતાની અને પગની, ભૌતિક અને આધ્યાત્મિકની, વર્તમાનની અને ભવિષ્યની (લાખો ભવો સુદ્ધાની) જીવનયાત્રાને મદજ બનાવવા જેટલો, તેની આવશ્યકતા ઓની પૂર્તિ ડગવા જેવડો વ્યાપક અને બજવાન છે એજ મનુષ્યની વિશિષ્ટતા છે મનુષ્યેતર પ્રાણીઓમા તેવો વિકાસ કોઈમા ન જ થાય એમ મારુ ઢહેવુ નથી શક્તિનો કોઇએ ઈન્જરો લીધો નથી એકાન્ત રીતે અમુક ન થાય એવો આગ્રહ ડગવામા તત્ત્વદષ્ટિએ અન્યાય થાય મે તો અત્યાર સુધીની દષ્ટિએ કહુ છે ખીન્નઓ ભવિષ્યમા આગળ વધુ વિકાસ કે તે હુ તો ગણજ થઈ અગ્નુ

આપણા ભારતમાં માનવની વિચારશક્તિનો વિકાસ બહુ જ
લાંબા કાળથી થયો છે. ભારતનો જુગ જૂનો
જૂના ભારતના ઇતિહાસ તેવા વિકાસના અનેક દાખલાઓ
તત્ત્વજ્ઞાના આપણી આગળ રજુ કરે છે. એ વિકાસના
ઉપદેશો. કારણે જ તો આપણા દેશમાં સર્વજ્ઞ અને
 વિશેષજ્ઞ પુરુષોએ ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક
 શ્રેય સાધવાના અનેક માર્ગો-સિદ્ધાન્તો જગતને દેખાડ્યા છે. તે
 સિદ્ધાન્તોની ગણતરી કરીએ તો હજારો ઉપર થઈ જાય. પણ
 એ સિદ્ધાન્તોની બહુલતાથી ગભરાવાનું નથી. એ તો આપણા
 જૂના તત્ત્વજ્ઞાના માનસની સ્વતન્ત્રતા અને મોટી ઉદારતા સૂચવે
 છે કે તેઓએ જૂદા જૂદા દેશકાળના મનુષ્યોને તેમની લાયકાતને
 પારખી જૂદા જૂદા સિદ્ધાન્તો બતાવ્યા છે. બાળક માટે જે ઔષધ
 જોઈએ તે જ વૃદ્ધને માટે પણ જોઈએ એવો આગ્રહ રાખવો સારો નથી.
 પાત્ર ભેદથી સાધક ભેદથી સાધનો પણ જૂદાં જૂદાં થાય એ જ ઉત્તમ
 પદ્ધતિ છે. જે કાળની સંસ્કૃતિની હું શ્લાઘાત્મક નહિ પણ યથાર્થ વાત
 લખી રહ્યો છું તે કાળ ઇસુની પૂર્વેનો છે. કે જે સમયે ધર્મો કે
 દર્શનોમાં ખેંચાતાણુ નહોતી ઉત્પન્ન થઈ. તત્ત્વદષ્ટિ ને આત્મ-
 ધર્મને જ મુખ્ય સ્થાન હતું. પંથ કે મઝહબનું ઝેર અસ્તિત્વમાં પણ
 નહોતું આવ્યું. તે વખતના વિચારક તત્ત્વજ્ઞ પુરુષોની દષ્ટિ અને
 તેમનું આચરણ શરદ્ધ ઋતુના જળ, વાદળાં અને ચન્દ્રમા જેવાં
 નિર્મળ શાંત અને તેજસ્વી હતાં. એ વાતની સાક્ષી આજે પણ
 તેમના ગ્રંથો પૂરે છે. આપણા જેવા અર્ધદગ્ધ લેખકો કે પામરવિ-
 દગ્ધો તેવા વિશેષજ્ઞ પવિત્ર ઉપદેશકોને અનુદાર મૂર્ખ કે અયોગ્ય
 કહેવાની જો ધૃષ્ટતા કરે તો તે મોટામાં મોટું પાતક છે. નરી જડતા
 છે. અનેરું બાલિશપણું છે.

એ વિચારસ્વાતન્ત્ર્યથી બહુ જૂના (વિક્રમ પૂર્વેના) કાળમાં
 આપણા ભારતના અનેક સ્ત્રી-પુરુષોએ સ્વવિકાસ સાધી જગતને

પ્રાચીન ભારતીય વિજ્ઞાનપથે દોર્યું હતું તેથી જ ભારતમાં ત્રીજી સિદ્ધાન્ત અનેક દર્શનો, નવી રૂપનાઓ ઉત્પન્ન થયાં. વિજ્ઞાન-તોની અસર મેળો જન્મ થવા પામ્યા હતા. જેવાની જરૂર નથી કે ભારતના તેજસ્વી વિજ્ઞાનકારોની વિચાર-મગાએ મહુ પહેલા જગતમાં વહીને જગતને પાવન કર્યું છે અને જગતની શિષ્ટમૃતિ વડવામાં અનોખો ફાળો આપ્યો છે એ માન આપણા આ ભારતદેશને મળ્યું છે અત્યારે આપણે જડ ડમનેર, અને પગધીન દશામાં મપડાએલા છીએ એટલે વ્હાય આપણને એ માચી વાત પણ માચી ન લાગે તો જગ પણ નવાઈ જેવું નથી

જેમ આજકાલ આપણી મગદારી પ્રાઇવેટ નિશાળો કે યુનિ-વર્સિટીઓમાં ભૂગોળ ભૂમિતિ વિગેરેના વિષયો ફરજિયાત લાગુવાય છે તેમ ઈ.સ. ૧૦ પૂર્વેની ભારતીય શિક્ષણમંથાઓમાં હોતું દર્શનશાસ્ત્ર અને અધ્યાત્મવિદ્યાના પણ અભ્યાસ ફરજિયાત કરવાતો આ વિષયના શિક્ષકો તથા પાઠ્ય ગ્રંથો પણ જોઈએ તેના જ તે મમથે દયાત હતા, તેથી જાનો આના નિષેધોમાં ગમ પૂર્વે અધ્યયન કરી અજ્ઞ અને ઉદાર નિદાન થતા આમ દર્શન અને અધ્યાત્મ વિષયનો અનિચ્છિત પ્રસાદ ઈશ્વરની દરમી મદી સુધી પહોંચતો ગયો માત્ર મદીમાં ભારતની યાત્રાએ આવેલ ચીની યાત્રી 'હુએનસાંગે' પણ આ વાતનો ઉલ્લેખ પોતાના ગ્રંથમાં કર્યો છે

એવા વિચારકોના વિચારથી ભરેલા મેરડો નહિ પણ લાખો ગ્રંથો નવા છે એ વિચારકો અને તેમના વિચારોનો ઇતિહાસ ઘણે બંગોળો અંગે પણ ગુપ્ત ઉત્પન્ન કરનારો છે પ્રસ્તુત ગ્રંથ દાર્શનિક (ફૅન-શનનો) છે પણ તે પ્રમાણમાં નવાનો તેમ જ પ્રક્રિયા ગ્રંથ દોષ્ટ કરી તેની દૃષ્ટી પ્રગટાવનામાં તે વિચારકો અને વિચારોનો ઇતિહાસ આલેખી રકાય નહિ અહીં તો કક્ત પ્રસ્તુત ગ્રંથ પગલે જ લખવું ઉચિત કહેવાય માટે અત્રે મહત્ત્વ અન્યતુ સ્વ પ, તેનું નામ, તેની શૈલી, તેના કર્તા અને અન્યના મપાદન વિગે જ દૃષ્ટાન્તમાં હુ લખીશ

મૂળ ગ્રંથની આલોચના

ગ્રંથના સ્વરૂપ વિષે કહેતાં ગ્રંથ ગત વિષય-વસ્તુના સંબંધમાં ખાસ કહેવું જોઈએ. આ ગ્રંથનો પ્રતિપાદ્ય ગ્રંથનો વિષય. વિષય ન્યાયની પદ્ધતિએ જૈનસિદ્ધાન્ત છે. એટલે કે આમાં જૈનપ્રમેય (પદાર્થ) અને જૈન પ્રમાણોનો ટૂંક પરિચય બહુ સરળતાથી ન્યાયની પદ્ધતિ પ્રમાણે કરાવ્યો છે. જૈનન્યાયસિદ્ધાન્તના મોટા ગ્રંથો વાંચવામાં પ્રવેશક ગ્રંથ તરીકે આ ગ્રંથ બહુ સહાયક નિવડી શકે તેમ છે.

તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવા અને બૌદ્ધિક વિકાસ સાધવા માટે ન્યાય (દર્શનશાસ્ત્ર) એક સુંદરમાં સુંદર સાધન છે. ઘણા લોકો ‘ આ વિષય ઘણો અધરો છે ’ એમ માની ન્યાયથી ભડકી એના અધ્યયનથી વાંચિત રહે છે પણ તેમનો આ ભય ખોટો છે. ન્યાય તો એક રસિક અને જરૂરનો વિષય છે, ‘ ઉઘમી અને યુદ્ધિશાળી માટે જગતમાં કાંઈ પણ વસ્તુ કઠિન છે જ નહિ. યુક્તિ અને પ્રમાણો દ્વારા જેનાથી પદાર્થોનું ભાન (જ્ઞાન) થાય તેનું નામ ન્યાય છે.

જૈની સપ્તપદાર્થી નામના આ ગ્રંથમાં જૈનોના જીવ, અજીવ વિગેરે સાતે પદાર્થોનો ટૂંકમાં બહુ સહેલાઈથી પરિચય કરાવી પછી પ્રમાણ, નય, તેના ભેદો, સપ્તભંગી વિગેરે પ્રમાણ ગ્રંથનું સ્વરૂપ. વિષયોનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. ખીજા પણ ન્યાયોપયોગી કેટલાક વિષયોનો સંક્ષેપમાં વિચાર આમાં કર્યો છે. જે રક્ષ મા પેજમાં આપેલી વિષયાનુક્રમણિકામાંથી પાઠકો જોઈ શકશે. પ્રમાણોનું અને પ્રમેયનું વર્ણન, તેનાં લક્ષણ, તેના ભેદો વિગેરેમાં શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયજી સુધી જે જૈનમાન્યતા હતી તે જ માન્યતા આમાં છે. અર્થ તરીકે કાંઈ નવીન નથી.

કાળ વિષે તેના અમખ્યાત પ્રદેશનો ઉલ્લેખ જો કે શ્વેતા-
મ્બરેની પ્રચલિત માન્યતા ઠરતા જૂદો જણાય છે, પણ શ્રી-
મિદ્ધસેન ગણિ (શ્લે ૦) ની ટીકા (પૃષ્ઠ ૪૩૪) વિગેરે જેવાથી
જણાય છે કે કાળને પણ પર્યાયનયની દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માની
તેના પ્રદેશો પર્યાયો માનવામાં બાધ નથી આ અથમાં જીવ
વિગેરે પદાર્થોનું વર્ણન નવતત્ત્વ, કર્મઅન્ય ૬૬૭ અને તત્ત્વાર્થ-
સૂત્રના આધારે કર્યું હોય તેમ આ અથમાં આવતા વાક્યો,
શબ્દો અને ઉતારાઓ ઉપરથી જણાય છે એના પ્રમાણુવિષયક
લખાણમાં મુખ્યતથા પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોકનો આધાર લેવામાં
આવ્યો છે પ્રમાણુવિષયમાં કોઈ કોઈ સ્થળે તત્ત્વાર્થસૂત્ર અને તર્ક-
મગ્ગની પણ અમર જણાય છે જીવવિચાર અને નવતત્ત્વના વિષયોને
પણ આ અન્યમાં ન્યાયની ભાષામાં તેના દૂર લક્ષણો બાધી રમિડ
બનાવ્યા છે, જેથી જૂની પદ્ધતિથી ભણવામાં ટટાળેલાને પણ આ અન્ય
ભણનામાં ઉત્સાહ અને આનંદ ઉત્પન્ન થઈ શકે પ્રત્યક્ષ અનુમાનાદિ
પ્રમાણુ, નમ્મલગી જેવા દર્શિન વિષયોને મહેલા અને દૂર ઠગી આમાં
મમજ્ઞવ્યા છે મતવળ કે પ્રમાણુ અને પ્રમેયનું આ એક જ
પુસ્તકમાં દિગ્દર્શન ઠગવવા અન્યઠારે જૂની અને નવી અથવા
આગમિડ અને તાર્કિક એ બન્ને પદ્ધતિઓનો વચલો માર્ગ લઈ આ
અન્યને મર્વોપયોગી બનાવ્યો છે

આ અન્ય મહેલો અને નહાનો છે વાક્યો સુદર છે લક્ષણો
માગ છે જૈનપ્રમાણુની માથે આમાં જૈનપ્રમેયની પણ પ્રક્રિયા છે
એ જોતા ' જૈન ન્યાય ના પ્રાયમિડ અભ્યાગ માટે આ અન્ય બહુ
દામનો છે જેમ નૈયાયિક વૈજેપિડ દર્શિન માટે પ્રાયમિડ અન્ય તરીકે
' તર્ક મગ્ગ ' છે, તેમ જૈનદર્શન માટે આ ' સમ્પદાર્થો ' ઠહી
ચકાય તર્કમગ્ગ સુનપદ્ધ છે, જ્યાં આ વાજ્યબદ્ધ-ગદ્યબદ્ધ છે
આના ઠર્તાએ તર્કમગ્ગ જેવો મહેલો જૈનમથ નથી એટલે
તેના અનુકરણમાં આ અન્ય ગ્યો છે તથા ' મુકતાવળી ' ને ઠેકાણે

‘સ્વાસ્થ્યવાદમુક્તાવળી’ બનાવી છે. અન્થકાર બન્ને ગ્રંથોની રચનામાં સંપૂર્ણ સફળ થયા હોય તેમ જણાતું નથી; છતાં તેમની ભાષા સરળતા અને પદાર્થોને ગોઠવવાની કળાની વિશેષતા સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે. છાત્રોપયોગી સરલ અન્થ બનાવવા માટે અન્થકારને ઓછું અભિનંદન નથી.

પ્રમાણ નયતત્વાલોકથી લઈ દેહ સન્મતિતર્ક સુધીના જૈન ગ્રંથો બધાએ પ્રમાણ વિષયની અને તે પણ વાદ વિવાદની પદ્ધતિથી ચર્ચા કરે છે પણ જૈને જૈન પ્રક્રિયાનું આહું પણ જ્ઞાન ન હોય તેને તે ગ્રંથો બહુજ અધરા અને શુષ્ક લાગે એ સ્વાભાવિક છે. વર્તમાનમાં અત્યારસુધી ‘તર્ક સંગ્રહ’ જેવો જૈન ન્યાયનો ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ ન હતો એટલે આપણા સાધુઓ અને જૈન ગૃહસ્થોને પણ તર્ક સંગ્રહ ભણવો પડતો કે જેમાં જૈનતત્ત્વનું વર્ણન નથી પણ નૈયાયિક ને વૈશેષિકનું છે. દરેક જૈન સાધુ તથા ગૃહસ્થો આ ગ્રંથથી પોતાની જિજ્ઞાસા પૂરી કરી શકે આવી ભાવનાથીજ આ નહાના સરલ પણ ઉપયોગી ગ્રંથને સંપાદિત કરવાનું મેં કામ હાથ ધર્યું છે. હું આશા રાખું છું કે દરેક જૈન મુનિઓ તથા ગૃહસ્થો આ ગ્રંથને ભણી ભણાવી ગ્રંથકાર અને ગ્રંથ સંપાદકની ભાવનાને કળવતી બનાવશે.

આ ગ્રંથનું નામ ‘જૈન સમ્પ્રદાયી’ છે. પ્રાણી માત્રમાં બીજાનું અનુકરણ કરવાની ટેવ હોય છે. વ્યાજબી કે અન્થનું નામ. ગેરવ્યાજબી થોડા ઘણા અંશે દરેક જીવો પોતાને યોગ્ય અન્યનું અનુકરણ કરે છે એ આપણે મનુષ્ય પશુ અને પક્ષીઓના વ્યવહારમાં નજરે જોઈએ છીએ.

વ્યવહારની જેમ સાહિત્યકળા અને ધર્માનુષ્ઠાનમાં પણ તેના આકાર પ્રકાર નામ વિગેરેનું અનુકરણ અનુભવાય છે. અમુક ગ્રંથકારે અમુક ગ્રંથનું એક નામ પાડ્યું એટલે તે સારું લાગતાં વર્તમાન

અને ભવિષ્યના અન્યકારો પોતાના પુસ્તકોના નામ પાડવામાં તે અન્યના તે નામનું અપૂર્ણ કે અગત અનુકરણ કરે છે, દાખલા તરીકે કાલિદાસના 'મેઘદૂત કાવ્ય' ના નામનું અનુકરણ અનેક દેશ ધર્મ અને સમાજના અન્યકારોએ કર્યું છે તેના કૃષ્ણ સ્વરૂપ બે ડઝનથી વધારે દૂત ગણ્યા બન્યા છે. તેની જ રીતે 'શ્રી ભગવદ્ ગીતા' નું નામ લોકપ્રિય થતા કે મારુ લાગતા ગણેશ ગીતા, બુદ્ધગીતા, રાષ્ટ્રગીતા વિગેરે અનેક ગીતાઓ બની શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે પોતાના સુદરતમ અન્યનુ નામ ગીતાજલિ ગાખી અગતી અનુકરણ કર્યું તેના પણ અનુકરણો ધર્મગીતાજલિ વિગેરેમાં થયા આવા અનુકરણોના સેકડો દાખલા છે તેમાં બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી અનુકરણ કરાય તો ઠલકને બદલે ગોભા રૂપ થાય છે

અનુત અન્યના નામમાં પણ તેના પૂર્વવર્તી નામની અસર પડી છે, એટલે કે આ અન્યની પહેલા 'સત્તપદાર્થી' નામનો અથ બન્યો હતો. તે સિવાય 'સત્તમગીતરંગિણી' 'સત્તસધાન' વિગેરે સત્ત શબ્દથી ગર થતા નામવાળા પણ અથો હતા તેનું અનુકરણ આનું

x ઉદાહરણ તરીકે જૈન મેઘદૂત, રાષ્ટ્રમેઘદૂત, ચૈતોદૂત, મનોદૂત, પવનદૂત, ચન્દ્રદૂત, શીલદૂત વિગેરે

૬ જૈન અથાવળીમાં આના કર્તા જિનવર્ધન લખ્યા છે જૈન સા મ ઇતિહાસમાં સત્તપદાર્થીના કર્તા શિવાદિત્ય લખી જિનવર્ધનને ટીકાકાર લખ્યા છે 'આખૂ' વિગેરે ઐતિહાસિક અન્યોના લેખક વિદ્વાન મુનિરાજ શ્રી જય તવિજયજી મહારાજ એક પત્રમાં જણાવે છે - "સત્તપદાર્થી ઉપર શ્રી બાલચન્દ્રે વૃત્તિ બનાવી છે સત્તપદાર્થી તે મૂળ અથ અજૈનકૃત છે આની હસ્ત લિખિત પ્રતિ રાધનપુરના શ્રી વીરવિજયજીના ભાડારમાં છે તેના ૧૨ પેજ છે"

નામ પાડવામાં થયું હોય એ શક્ય છે. જૈન દર્શન વિષયનો આ ગ્રંથ હોઇ કરી 'જૈની' શબ્દ એની આગળ લગાડી આનું પૂરું નામ 'જૈની સપ્તપદાર્થી' રાખ્યું છે.

આ. અનુકરણ બુદ્ધિપૂર્વક હોઇકરી યથાર્થ અને શોભારૂપ છે, કારણ કે:—સદરહુ (જૈનીસપ્તપદાર્થી) ગ્રંથમાં જૈનઆગમો અને તત્વાર્થસૂત્ર વિગેરે ગ્રંથોમાં ઉલ્લિખિત જીવ, અજીવ, આશ્રવ, બન્ધ, સંવર, નિર્જરા, અને મોક્ષ એ સાત પદાર્થોનું (તત્ત્વોનું) પ્રતિપાદન છે. ' નવતત્ત્વ ' વિગેરેમાં પુણ્ય અને પાપને ઉપર લખેલ સાત તત્ત્વોથી જુદાં ગણી નવ તત્ત્વો માન્યાં છે. જ્યારે સદરહુ ગ્રંથમાં પુણ્ય અને પાપ એ આશ્રવનાજ પ્રકારો હોઇ કરી “ પુણ્યપાપ-દ્વયમાશ્રવાન્તર્ગતમેવ ” (પેજ ૩-૧૧) પુણ્ય પાપ આશ્રવના અંદરજ આવી જાય છે ” એમ કહી તે બેને જુદાં તત્ત્વ તરીકે નહિ ગણતાં સાત જ તત્ત્વો વર્ણવ્યાં છે. એટલે કે તત્ત્વદષ્ટિએ સાત કે નવ એ બન્ને કલ્પનાઓમાં કશો તફાવત નથી.

શૈલીના સંબંધની ઘણીખરી બાબતો ઉપર સ્વરૂપમાં લખાઇ ગઇ છે. જૈન સિદ્ધાન્તના ગ્રંથો બે પદ્ધતિના છે.

ગ્રંથની શૈલી. જેમાં એક તો ' આગમ પદ્ધતિ ' અને બીજી

' ન્યાયપદ્ધતિ અર્થાત્ તર્ક પદ્ધતિ ' છે પહેલી

પદ્ધતિના ગ્રંથોમાં ભગવતી સૂત્ર, સૂત્ર કૃતાંગ વિગેરે આગમો તથા વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય, નંદિસૂત્ર, જીવવિચાર, નવતત્ત્વ, કર્મગ્રંથ વિગેરે પ્રકરણાદિગ્રંથોનો સમાવેશ કરી શકાય છે. બીજી પદ્ધતિના ગ્રંથોમાં ન્યાયાવતાર, સ્યાદાદમંજરી, પ્રમાણભૂતિમાંસા, અનેકાન્તજયપતાકા, સ્યાદાદ રત્નાકર, સન્મતિ તર્ક વગેરેનો અન્તર્ભાવ થઇ શકે છે. બીજી પદ્ધતિ એટલે કે ન્યાય પદ્ધતિના ગ્રંથોમાં મોટે ભાગે પ્રમાણ નય વિષયના તથા તેમાં પણ વાદક ' વાદવિવાદના ' ગ્રંથોજ જૈનોમાં

વધારે બન્યા છે નવા અને નાના જિજ્ઞાસુઓને ટૂંકમા ન્યાયમા પ્રવેશ થાય, તેઓ તેનો આસ્વાદ થોડો મહેનતે લઈ રહે તેવા તર્ક-મત્રહ, સામ્યતત્ત્વનોમુદી, વેદાન્તસાર વિગેરે જેવા જૈન તત્ત્વોના પ્રક્રિયાગ્રંથો ધણા જ ઓછા બન્યા છે અને પ્રસિદ્ધિમા તેથીયે ઓછા આવ્યા છે તેથીજ તો જ્યારે હું ઇન્દોર કાવ્ય તીર્થની પરીક્ષા આપવા ગયો ત્યારે ત્યાના પ્રિમિપલ, ન્યાય મીમાસાદિ તીર્થ, મારામિત્ર શ્રીયુત શ્રીપાદ શાસ્ત્રીજીએ તર્કમત્રહ શૈલિનો જૈન ગ્રંથ જે હોય તો તેને, અને ન હોય તો નવો બનાવી પ્રકાશિત કરવાની મને લલામણુ કરી હતી આ 'જૈની મત્તપદાર્થો' જૈનતત્ત્વોનો પ્રક્રિયા ગ્રંથ છે આમા જૈન પ્રમાણુ અને પ્રમેય બન્નેનુ નિરૂપણુ છે આની ભાષા મરલ મરફૂત છે રાંલી સારી છે તર્કમત્રહ, સૂત્રબદ્ધ છે માંખ્ય કારિગ પદ્યબદ્ધ છે જ્યારે આ ગ્રંથ ન્યાય દીપિકાની જેમ ગદ્ય બદ્ધ છે જેથી જાત્રોને વધુ સહેલો પડે ન્યાયદીપિકા (શ્રી ધર્મભૂષણુની) સારી છે પણ તે કક્ત પ્રમાણુ વિષયનુ જ નિરૂપણુ કરે છે એટલે પ્રમેયનુ જ્ઞાન તેમાથી થતુ નથી, એમ મને જણાયાથી આ ગ્રંથ લોકો સમક્ષ મૂકવાનો મેં યત્ન કર્યો છે

. બીજી વિરોધતા આમા એ છે કે -ગ્રંથકાર શ્રવેતાખર સાધુ હોવા છતાં શ્રવેતાખર, દિગખર અને સ્થાનકવાસી દરેક જૈનને સમત હોય તેવાં તત્ત્વોનુ જ આમાં તેમણે નિરૂપણુ કર્યું છે કોઈને સાપ્રદાયિક વાધો આવે તેવી બાબત આમા ગ્રંથકારે નાખી નથી, તેમ અજૈન દર્શન કે કોઈ પણ તેમના સિદ્ધાન્તનુ ખડન આમા કર્યું નથી એ દષ્ટિએ આના જમનામા આવો ગ્રંથ એક આવીર્વાદ રૂપ ગણી રાજ્ય કે જેને સહેલાઈથી કોઈ પણ જૈન કે અજૈન, બાલક કે વૃદ્ધ, સ્ત્રી કે પુરુષ થોડા ટાઇમમા પ્રેમથી લખી તત્ત્વ મેળવી શકે

જ્યાં સુધી માણસ અપૂર્ણ છે ત્યાં સુધી તેની કૃતિમાં પણ દોષ અનિવાર્ય છે. તેમાં કોઈએ આશ્ચર્ય કે ખોટું દોષ દર્શાવે. માનવાની જરૂર નથી. આ ગ્રન્થના ગુણદર્શન વિષે કહ્યા પછી દોષદર્શન વિષે ન કહેવાય તો આ આલોચના અધુરી રહે. તે માટે તે તરફ પણ દષ્ટિપાત કરી જોઈએ.

ગ્રંથની શરૂઆતમાં પ્રયોજન બતાવ્યા પછી જીવ, અજીવ, આશ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ (૫૪ ૩-૧૦ માં) એમ સાત પદાર્થોનો તત્ત્વાર્થસૂત્ર (તં ૧-૪) ના ક્રમથી ઉદ્દેશ (નામ નિર્દેશ) કર્યો છે. જ્યારે તેનાં લક્ષણો વિગેરે લખતાં અનુક્રમે જીવ, પુદ્ગલ (અજીવ), આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષનું નિરૂપણ નવતત્ત્વના ક્રમથી કર્યું છે. એટલે કે પહેલાં ઉદ્દેશ કરતાં ‘બંધ’ ને સંવરની પૂર્વે ચોથે નંબરે મૂક્યો છે. જ્યારે વિવેચન કરતાં ‘બંધ’ ને છઠ્ઠે નંબરે એટલે કે નિર્જરા પછી મૂક્યો છે. કાયદો તો એવો છે કે જે ક્રમથી ઉદ્દેશ કર્યો હોય (નામો લખ્યાં હોય) તેજ ક્રમથી લક્ષણાદિ કરવાં જોઈએ છતાં અહીં ક્રમ ભંગનો દોષ ગ્રન્થકારે શા માટે કર્યો હશે ? તે સમજાતું નથી.

આ ગ્રંથમાં કેટલાંક વાક્યો જૈન દષ્ટિએ અપૂર્ણ જેવાં પણ જણાય છે. તે સંબંધી મેં કોઈ કોઈની નોટામાં આલોચના કરી છે. પ્રમાણ પ્રકરણમાં ગ્રંથકારે બહુજ દુઝાણમાં વિચાર કર્યો છે, તેમ આવશ્યક સ્થલે પણ ‘યથા’ વિગેરે શબ્દો લખવામાં સંકોચ કર્યો છે. પ્રવેશક ગ્રન્થમાં તેવો સંકોચ કરવો યોગ્ય કહેવાય નહિ.

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં જ્યાં જ્યાં ‘પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક’ વિગેરે બીજા ગ્રંથોનાં સૂત્રો વાક્યો કે શ્લોકો લીધાં છે ત્યાં નથી લખ્યું તે ગ્રંથનું નામ કે, નથી લખ્યું તેના કર્તાનું નામ, ‘યદુક્તં’ કે ‘તથા ચોક્તં’

વિગેરે જેવા ફોટેશન-અવતરણ સૂચક ગળદો પણ મૃદ્યા નથી આમા આવતા ઘણાખગ મૂત્રો, વાક્યો અને પદોનો ભાગથી બનતી મહેનતે પત્તો લગાડી મે આ મૂળ અથમા અને એના બીજા (B) પગિગિષ્ટમા તે તે અથોના નામો વિગેરે આપી દીધા છે આમા છેલ્લા બે દોષો તો અથને મરલ અને અતિ નહાનો બનાવવાના ઉદ્દેશથી અન્યઠારે જાણીને વહોર્યા હોને તે મિવાય એકાદ દોષ હોય તો પણ તે અનેક ગુણો અને વણી યોગ્યતાની અદ્દ “ **एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्द्रो किरणेष्विवाङ्क** ” સૂકિતથી, હજાઇ જાય છે એનાથી અથ અને અથકાગ્નુ મૂલ્ય ઓછુ થનાનું નથી

જો કે આ અન્યની પ્રશસ્તિના શ્લોકમા (પૃ ૩૧ મા)

‘ **समूपाद्वे** ’ નો અર્થ માફ જણાતો નથી પણ

અથની રચના બીજા અથો જોતા ૧૭૫૭ વિક્રમવત્ હરો એવો

અર્થ તે શ્લોકમાથી નિહો છે એટલે કે વિક્રમ મ

૧૭૫૭ ની મુદ્દિ એકમના દિવસે આ અથ પૂરો થયો છે આ શુદ્ધ પ્રતિપદા (એકમ) યા મહિનાની છે તે વિષે આ અથમા યાઇ ઉલ્લેખ નથી

અગગના શ્રી વિજયધર્મલક્ષ્મીજ્ઞાનમહિમા એક ૧૧ પાના-ઓની પ્રતિ છે તેમા લખ્યું છે કે - “ **तपगच्छता श्रीधरा मा-गना निष्य प यरावतमागगणीये विक्रम १७५८ वर्षे ममु-दपपुग्मा जयमिल गनना गल्यमा आ अथ पूगे र्यो છે** ” (આનો મૂળપાઠ પૃ ૩૧ મા છે) આ પ્રતિના પાંચમા એક વર્ષનો ફરક છે મલત્ર છે કે નકલ કરનારની બૂલ હો

ગ્રંથઠારે નિ ૧૭૪૧થી અન્યો લખવાની પ્રવૃત્તિ રત્ન ટ્રી હતી તેથી એમ દરેક અનુચિત નથી કે આ અન્ય તેમણે પ્રાદાવચ્ચમા બનાવ્યો છે

અન્યકર્તા શ્રીયશસ્વત્સાગરગણિ.

સુદરહુ ‘જૈની સમ્પદાર્થી’ અન્યના બનાવનાર શ્રીમાન્ ‘યશસ્વત્સાગરગણિ’ છે. ઘણાખરા નિઃસ્પૃહી જૈન સાધુઓની જેમ તેમણે પોતાનાં જન્મ, દેશ, સમય માતા પિતાનાં નામ, અવસ્થા વિગેરે સંબંધી લખવામાં ઉપેક્ષા કરી છે. સાગની દૃષ્ટિએ જોકે આ પદ્ધતિ કીમતી અને વખાણવા જેવી છે, પણ ઇતિહાસકારોને માટે દુઃખકર જેવી અને મૂંઝવનારી લાગે છે. આ અન્યની પ્રશસ્તિના છેલ્લા (પૃ. ૩૧ માં) શ્લોકથી જણાય છે કે:-તેઓ શ્રીયશઃ સાગરગણિના શિષ્ય હતા. તપાગચ્છની વિજય, વિમળ, ચન્દ્ર, રત્ન, સુન્દર, સોમ અને સાગર વિગેરે અનેક શાખાઓ પૈકીની એક સાગર શાખાના તેઓ જૈન સાધુ હતા. શ્રી યશસ્વત્સાગર સ્યાદ્વાદમુક્તાવલીની પ્રશસ્તિમાં તેમના પૂર્વ પૂજ્ય ગુરુઓ તરીકે અનુક્રમે શ્રીવિજયપ્રભસૂરિ, શ્રીકલ્યાણસાગર અને શ્રીયશઃસાગરનો ઉલ્લેખ કરે છે.*

શ્રીયશસ્વત્સાગર પોતાની સ્યાદ્વાદમુક્તાવળીના દરેક સ્તબ્ધકના (ચારેના) અંતમાં શ્રી ચારિત્રસાગરનો શ્રીચારિત્રસાગર. બહુ માનપૂર્વક ઉલ્લેખ કરે છે. કોઈ સ્થલે તેમને ગુરુ કહે છે. કોઈ સ્થલે મહાન્ વિદ્વાન્ જણાવે છે. તો કોઈ સ્થલે રત્નત્રયી (જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર) ના દેનાર આલેખે છે. એનાથી એમ તર્ક થાય છે કે કાંતો તેઓ આપણા અન્યકારના વિદ્યાગુરુ હશે ? કાં દાદા ગુરુ અથવા સહુ પહેલા ધર્મમાં જોડનાર કે મોટા ઉપકારી હશે. એ તો નક્કી છે કે અન્યકારના વખતમાં ચારિત્રસાગરજી હયાત હતા અને તેમના દીક્ષાગુરુ યશઃસાગર ઉપર તેમનો જે સ્નેહ હતો તે કરતાં ઘણો વધારે સ્નેહ

*જૂઓ સ્યાદ્વાદ મુક્તાવળીના ચારે સ્તબ્ધકના છેડે.

ચારિત્રસાગર ઉપર શ્રી યશસ્વતસાગરનો હતો મ્યા મુ ના ચોથા સ્તબ્ધના ૪૨ મા શ્લોકથી જણાય છે કે — ચારિત્રમાગર જળજળ નિદાન રતા આપણા ચરિત્ર નાયકનો ધણોખરો અભ્યાસ એમની પાસે થયો હશે એમ લાગે છે

શ્રી યશસ્વતમાગરને લણવાની વણી ધગશ હતી ન્યાય-દર્શન તર્કશાસ્ત્ર ઉપર તેમનો પ્રેમ અધિક હતો તેમણે

અન્ધકારની દર્શનના અનેક અથો વાચ્યા હતા જેના દોહન-

વિદ્વતા રૂપે તેઓએ તે વિષયના અનેક અથો લખ્યા છે

અને કૃતિઓ જેના જૂના અથો છે તેવા મહોટા અને ટઠિન અથો

લખનાનો તેમણે મોહન ગમ્યો, પણ જેની જરૂરત

હતી, બધાને ઉપયોગમા આની નકે તેવા મગલ નાના અને મર્વ ઉપયોગી

અથોજ તેઓએ બનાવ્યા છે જૈનોમા મુક્તાવળી અને તર્કમત્રહની

ખોટ જણાતી હતી એટલે ‘મ્યાદ્વાદ મુક્તાવળી’ ‘જૈની મત્ત-

પદાર્થો’ અને ‘જૈન તર્ક ભાષા’ જેવા અથો તેમણે બનાવ્યા

તેઓએ ન્યાયના અથો બનાવવામા શ્રી સ્વાદિદેવસૂત્રિના અમાણ-

નમતત્વાલોક અને તેની દીકાઓનો ધણો આધાર લીધો છે એ

વાતનો તેઓએ પોતે પણ અનેક મથળે ઉલેખ કર્યો છે ન્યાય મિનાય

કાવ્ય અને જ્યોતિષના પણ તેઓ વેત્તા હતા ન્યાય જેના વિષ-

યને જૂદા જૂદા ઇન્દ્રોના પદોમા આલેખવો એ કાવ્ય બનાવવાના

દઢ અભ્યાસ વગર કેમ બની નકે ? તેમની મ્યાદ્વાદ મુક્તાવલી

આખીય પદ્ય (૭-૬) મા બનેલી છે

*સ્વાદ્વાદમુત્તવોધાય પ્રતિયેય પ્રતિષ્ઠિતા ।

વિચારામ્બુધિવોધાય દેવસૂરિવચોડ્ડુગા ॥

મ્યાદ્વાદ મુક્તાવળી ૪-૪૪

અર્હ મીત માત્રધામિવન્ધ, સમ્યગ્વિદ્યાસદ્ગુરુ મદ્ગુરુ ચ ।

શ્રીમદ્દેવાચાર્યવર્ચોષિયુક્તયા સ્વાદ્વાદમ્ય પ્રતિયા વાવદામિ ॥

હસ્તલિખિત જૈન તર્ક ભાષા શ્લોક ૧

તેઓ પ્રકાંડ વિદ્વાન્ કદાચ ન હોય છતાં તેમણે શાસ્ત્રીય દરેક વિષયોનો પરિચય મેળવ્યો હતો. તેઓ દ્વિગંબર શ્વેતાંબર વિગેરે જૈનોના પેટા ભેદો, તથા ખીજ દર્શનો વિષે પણ ઉદાર હતા આ વાતની સાક્ષી આ ગ્રન્થ તથા તેમના ખીજ ગ્રંથો પૂરે છે. તેઓ અઢારમી સદીમાં, થયા છે. કે જે સદીમાં શ્રી યશોવિજયજી, વિનય-વિજયજી અને મેઘવિજયજી ઉપાધ્યાય જેવા જ્યોતિર્ધરો પ્રકાશી રહ્યા હતા. તપાસ કરતાં તેમના ચૌદ ગ્રંથો જણાયા છે.

તેમના ગ્રન્થો.

ગ્રંથ નામ.	વિક્રમ સંવત.	ગ્રંથ નામ.	વિક્રમ સંવત.
૧ xવિચાર પટ્ટત્રિશિકાવચરિ	૧૭૨૧	૮ સ્વાદ્વાદ મુક્તાવળી*	
૨ ભાવસમ્પતિકા	૧૭૪૦	૯ માનમંજરી	
૩ જૈની સમ્પદાર્થી	૧૭૫૭	૧૦ સમાસ શોભા	
૪ શબ્દાર્થ સંગ્રહ	૧૭૫૮	૧૧ ગૃહલાઘવ વાર્તિક	૧૭૬૦
૫ પ્રમાણ વાદાર્થ	૧૭૫૯	૧૨ યશોરાજ પદ્ધતિ	૧૭૬૨
૬ જૈન તર્કભાષા		૧૩ વાદાર્થ નિરૂપણ	
૭ વાદસંગ્રહ		૧૪ સ્તવનરત્ન	

xઆમાં ૧, ૨, ૧૨, ૧૩ તથા ૧૪ નંબરના ગ્રંથો ઉદયપુરના એક જાતિ મોતિવિજયજીના ઉપાશ્રયના ભંડારમાં છે. અને તે સિવાયના બધા ગ્રન્થોની હસ્તલિખિત એક કે તેથી વધારે પ્રતિઓ ગુરુદેવ શ્રી વિજયધર્મસૂરિ મહારાજના પુસ્તકોથી બનેલ આગરાના શ્રીવિજયધર્મલક્ષ્મી જ્ઞાન મંદિરમાં મોજૂદ છે.

*સ્વાદ્વાદ મુક્તાવળીને વિક્રમ સં. ૧૯૬૫ માં લગ્ન સાહિત્યના સુંદર લેખક ઉદાર આચાર્ય શ્રીમાન્ બુદ્ધિસાગરસૂરિજીએ પ્રકાશિત કરી હતી, પણ તેનું સંશોધન અને સંપાદન નવી પદ્ધતિએ જોઈએ તેવું નથી થયું. ફરી એકવાર તે સંશોધન માંગે છે. આની સુદ્રિત પ્રતિ શ્રીમાન્ હેમેન્દ્ર-સાગરજી મહારાજે મને પૂરી પાડી છે તે બદલ તેમનો આભાર માનું છું.

અન્યનુ સંપાદન.

લગભગ પાચ વર્ષ પહેલાની વાત છે આ જૈની મતપદાર્થો
અથવા હસ્તલિખિત ગ્રંથ પ્રતિ ભાગ ન્યાયના
પૂર્વગ્રંથ. મદાધ્યાયી ન્યાયનીર્થ તર્કભૂષણ ભાષ્ય મતિલાલ
હી દેખાઈએ શિવપુત્રીમા મને આપી આ

અન્યને મપાદિત કરવાની પ્રેરણા કરી હતી આ ગળે પ્રતો શ્રી
વિનયધર્મલક્ષ્મી નાનમદિગમાવી તેમણે મેળવી હતી તે વખતે
અનામધન્ય શુદ્ધેશ્વરી વિનયધર્મશ્રુતિમહાગજના મમાધિમદિગની
પરિત્ર અતે રીતન છાયામા આવેલ જૈન ગુરુકુલ શ્રી વીરતત્ત્વ-
પ્રકાશક મહા શિવપુત્રીમા અધ્યયન અધ્યાપનના કાર્યમા હુ
પગલાએલો ગયેનો એટલે મે આના મપાદન તરફ ઉપેક્ષા કરી

શિવપુત્રી છાયા પછી કાંઈ મમમે અધ્યાપનના ભાગે, કાંઈ
વખતે અન્યાન્તરના મપાદન કાર્યે, તો કાંઈ ઘાટ માફગી દેરીએ
મને આ અન્યના મપાદનમા મોડો કર્યો આ વખતે આનો ઉદયકાળ
આગ્યો તેથી આને મપાદિત કરવા મે દર નિમિષ કરી દામ રાક
કર્પુ પૂન્ય મહાગજશ્રીની આત્મા લઈ મેટરને પ્રેમમા મોકલ્યુ

ઉપર લખી ગયો હુ તેમ આ અન્યની ગળ પ્રતો મને મળી
હતી તે ગળેના પાના અતે મગા આ પ્રમાણે છે

પાનાં.

અક્ષા.

- ૧૦ આના ઉપરથી મુલ અન્યની નકલ કરી આ મધ છપાવ્યો છે
- ૧૧ આની મગા (નામ) કા ગળી છે
- ૧૨ આનું નામ પ્રત્યન્નર ગળ્યુ છે

આ ત્રણ પ્રતિઓ પૈકી પહેલાંની બેનાં અક્ષરો સારાં છે. બહુ અશુદ્ધ નથી. તેમ બન્નેમાં ઘણી સમાનતા છે. ત્રીજી (૧૪ પેજની) પ્રતિના પાઠો બે કરતાં કાઠ સ્થલે તદ્દન જૂઠાં તેમજ ઘણાં વધારે છે. કાઠ કાઠ સ્થલે તો જાણે જૂદોજ ગ્રંથ હોય તેવું પણ લાસે છે તેથી મેં પહેલાંની બે પ્રતોનો આમાં બહુ ઉપયોગ કર્યો છે. ક સંજ્ઞાની પ્રતિના પાઠાન્તરો લીધાં છે. તેમ દસ પેજની પ્રતિના જ્યાં સાવ અશુદ્ધ પાઠો લાગ્યા તેને ક અને ત્રીજી-પ્રત્યન્તર સંજ્ઞાની પ્રતિથી શુદ્ધ પણ કર્યાં છે. બાકી પ્રત્યન્તર સંજ્ઞાવાળી ૧૪ પેજની પ્રતિના બધા પાઠાન્તરો ન લેતાં જ્યાં પહેલી બે પ્રતિઓના પાઠો મંદિગ્ધ વિપરીત કે અનબ્યવસિત લાગ્યા ત્યાં ત્રીજી પ્રતિના પાઠાન્તરોની મારે મદદ લેવી પડી છે. જ્યાં મૂળનો સાવ અશુદ્ધ પાઠ જણાયો ત્યાં ત્રીજી પ્રતિના પાઠને લઈ તે તે સ્થલે ટિપ્પણીમાં પ્રત્યન્તર કે પુસ્તકાન્તર ના નામથી મેં તેના પાઠાન્તરો આપ્યાં છે જેમ ૨૪ મા પેજમાં.

મૂળમાં જે જે પાઠો મને શંકાવાળા કે સાવ ઉલટા જણાયા
 ત્યાં મેં વચ્ચે (?) આવાં શંકાચિહ્નો કર્યાં
સંપાદન પદ્ધતિ. છે.-કાઠ સ્થલે અશુદ્ધ પાઠને બદલે તેની પાસે
 () આવાં ચિહ્નો કરી તેમાં મારી બુદ્ધિએ
 નિશ્ચિત કરેલા શુદ્ધ પાઠો મેં મૂક્યા છે. કેટલાક ઠીક નહિ જણાતા
 પાઠોની આલોચના મેં મારી ગુજરાતી નોટોમાં પણ કરી છે; જેમ
 સામાન્યવિશેષ અને ઉપાધિહેત્વાભાસ વિગેરેની. કેટલાક અશુદ્ધ પાઠો
 હોવા છતાં ત્રણે પ્રતિઓમાં એક જ સરખા પાઠ હોવાથી તે પાઠોને તેમના
 તેમ જ રહેવા દીધા છે; જેમ:-પૃ. ૪-૧માં “**અશ્રવાન્તર્ગતમેવમ્**”
 પૃ. ૭-૧૯ માં “**દ્રષ્ટ્વા**” વિગેરે. ઘણા ખરા પાઠો વ્યાકરણાદિની
 દૃષ્ટિએ સાવ અનુચિત લાગતાં તેમાં મેં ઘટતો સુધારો કર્યો
 છે. તેમાં કેટલાક અહીં પાઠકાની જાણ માટે આપું છું:-

પેન્-પકિત	અનુદ્ધપાઠ	શુદ્ધ કથો
૭-૬	સ્વદેહપરિણામ ।	સ્વદેહપરિમાણ ।
૮-૬	યુયુક્ત ।	યુક્તિયુક્તમ્ ।
૮-૨૦	તદ્વસ્થ્યમેવ ।	તાદવસ્થ્યમેવ ।
૧૭-૯	અલક્ષ્યે ।	અલક્ષ્યે ।
૧૭-૧૦	લક્ષણગમન્યાસિ ।	લક્ષણગમનમવ્યાસિ ।
૧૮-૬	ઇદમપ્યૌચારિક ।	ઇદમપ્યૌપચારિક ।
૨૬-૪	૦ભાજો ।	૦ભાજો ।
૨૬-૬	તિર્યગૂતા૦ ।	તિર્યગૂર્ધ્વતા૦ ।

સાધારણ લોકોની મગરની ખાતર મેં ઘણું મથલે દિન સધિએને છટી પાડી છે મૂળ મથની ટિપ્પણીના વિભાગ છતાં પામન્તગેનો વિભાગ જૂદો પાડી તેને જૂદા ખાનામાં મૂક્યો છે તથા બન્ને વિભાગની ટિપ્પણીના નબરમાં જોડાણો ન થયા પામે એટલા માટે પામન્તગેના નબર ૭૩૧૧૪ શીગરમાં આપ્યા છે વિષયોના મધ્યાગા હસ્તવિખિત પ્રતોમાં ન હતા, તે મેં નવા જ પાઠ્યા છે મૂળ મથમાં જે જે ખીચા મન્યોના કોટેનનો-અનનગણો મને લાગ્યા તે મેં આતુ ટાઈપ કરતા જતી નાના ટાઈપમાં ૭૫૫૫૫૫૫ છે તેની બન્ને તરફ મેં “ ” આસાં પ્રમાણ ચિહ્ન દ્યા છે તે એટલા માટે કે પાઠક જતી મમજ ને એના મથાન વિગેરેનો નિર્દેશ મૂળ મથમાં અને પરિશિષ્ટમાં કર્યો છે

આ નબર મથ વિશે મથની પાઠન નોટો વિગેરે આ પરિશિષ્ટો ગુજરાતીના જ લખ્યા છે, તેનું કારણ એ છે કે ગુજરાતમાં મૂળ ભાષાનું અત્યંત ઓછું જ્ઞાન છે પૂર્વદેશનો પ્રાદેશિક અર્થ જાણી આપના ગુજરાતના ગીર્ણાપ્રમાણની તરફ લોકોની ખેતદારી અને મદદના જૂએ તો તે ખેતર આતુ જ માટે આ મથ ન્યાય વિષયનો છે આ વિષયનો થોડો ગમાન્યા ગુજરાતના લોકો પણ લેના માટે તેમાં ઉદ્ગ્રસ્તી મગરમથ દેસાં ૭૫૫૫૫૫૫ નોટો રિને ગુજરાતીમાં જ નહીં લખાય છે

પ્રારંભિક અભ્યાસીઓ માટે આ મૂળ ગ્રંથ છે એટલે મેં આની નોટો તદ્દન સહેલી જ લખી છે. મહત્ત્વનું લખવાની ઘણીયે ઈચ્છા થતી પરન્તુ ગ્રંથના અધિકારીઓ તરફ દૃષ્ટિ જતાં તે ઇચ્છાને મેં રોકી છે. મૂળ ગ્રંથ સંખંધી નોટો છે એટલે મૂળ કરતાં અવશિષ્ટ કે નવું જ લખવું જોઈએ તેથી મૂળ સિવાય તેને લગતું મેં લખ્યું છે એટલે વાચકો એક વિષયની તમામ વસ્તુ મારી આ નોટોમાં કદાચ નહિ જોઈ શકે એ સ્વાભાવિક વાત છે. એ માટે મને ક્ષમા આપશે. જેને તાત્ત્વિક જ્ઞાન હશે તેને આ નોટો કઠિન ન લાગશે એમ હું માનું છું. મૂળ કે નોટોને સમજવા માટે કેવળ બુદ્ધિનો જ ભરોસો ન રાખતાં પરિશ્રમ પણ કરવા માટે છાત્રોને હું વિનવું છું.

આ ગ્રંથના સંપાદન અને નોટો વિગેરેમાં મેં જે ગ્રંથ અને ગ્રંથકારોની સહાયતા લીધી છે તેમનો હું આભારી છું. તેમ જ હસ્તલિખિત એક પ્રતિની નકલ કરી આપવા બદલ ભાઈ રતિલાલ ડી. ને પણ ધન્યવાદ આપ્યા વગર રહી શકતો નથી.

સંસ્થાના સંચાલકો આ ગ્રંથને તર્ક સંગ્રહને બદલે જૈનશિક્ષણ સંસ્થાઓના પાઠ્યક્રમમાં દાખલ કરશે, શિક્ષકો સારી પેઠે વાંચી છાત્રોને પ્રેમ અને વિવેચન પૂર્વક ભણાવશે, વિદ્યાર્થીઓ આનું મન-નપૂર્વક અધ્યયન કરી તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરશે અને વિશેષજ્ઞ પુરૂષો સ્ખલના કાઠી સૂચના કરશે, તો આ સંપાદક પોતાના નાના પ્રયત્નને આભાર પૂર્વક સફળ માનશે એટલું કહી રજા લઉં છું.

ग्रन्थेऽत्र बुद्धिदोषाद्वा दृष्टिदोषात् त्वरात्त्वतः ।

स्खलितं दृश्यते यत् चेत् तच्छोध्यं धीघनैर्जनैः ॥

સાઠંબા

જેઠ સુદિ ૧૫
ધર્મ સંવત ૧૨.

}

નિવેદક.

હિ માં શુ વિ જ ચ
(અનેકાન્તી).

नम्रनिवेदनम् ।

ग्रन्थः सढौक्यमानोऽयं सता पाणिसरोरुहे ।

जैनी सप्तपदार्थीति-नाम्नाऽस्ति तर्कगोचरः ॥ १ ॥

जैनप्रमाणमेयाना ग्रन्थेऽस्मिन् तु समासतः ।

सरण्या चित्तहारिण्या विद्यते प्रतिपादनम् ॥ २ ॥

कर्त्ता यशस्वता मुख्यो यशस्त्रत्सागरो यमी ।

ग्रन्थस्यास्त्यस्य स्याद्वाढ-तत्त्वज्ञोऽभिज्ञसमतः, ॥ ३ ॥

तर्कसमृद्धपद्धत्या सरल सुन्दरोऽस्त्ययम् ।

जैनतत्त्वप्रवेशाय छात्राणामुपकारकः ॥ ४ ॥

अस्य ग्रन्थस्य छात्रेभ्यो हिताय सावधानया ।

मया सम्पादनं बुद्ध्या कृतं साधुहिमाशुना ॥ ५ ॥

लोकाऽऽग्रहोपकाराभ्या परिशिष्टादिकं मया ।

दृष्टं गूर्जरभाषाया, क्षाम्यन्तु मध्यतद्विदः ॥ ६ ॥

सम्पादकः ।

વિષયાણાં સૂચી ।

(વિષયોનું સાંકળીયું)

પ્રસ્તાવના.

મનુષ્ય અને પશુની વિચાર શક્તિમાં ભેદ...
પ્રાચીન ભારતીય સિદ્ધાન્તોની અસર
ગ્રંથનું સ્વરૂપ...
,, નામ...
,, શૈલી...
ગ્રંથકર્તા શ્રીયશસ્વત્ સાગરગણિ
ગ્રંથનું સંપાદન
નમ્રનિવેદનમ્
વિષયાણાં સૂચી

મૂલગ્રન્થઃ ।

આદિવાક્યમ્	૩
દ્રવ્યનિરૂપણમ્	૪
ગુણનિરૂપણમ્	૫
પર્યાયનિરૂપણમ્	૫
ભાવનિરૂપણમ્	૬
જીવનિરૂપણમ્	૭
સિદ્ધત્વનિરૂપણમ્	૮
પુદ્ગલનિરૂપણમ્	૯
ધર્માસ્તિકાયનિરૂપણમ્	૧૦
અધર્માસ્તિકાયનિરૂપણમ્	૧૦
આકાશનિરૂપણમ્	૧૧
કાલનિરૂપણમ્	૧૧
આશ્રવનિરૂપણમ્	૧૨
સંવરનિરૂપણમ્	૧૨
નિર્જરાનિરૂપણમ્	૧૩

બન્ધનિરૂપણમ્			૧૪
મોક્ષનિરૂપણમ્			૧૫
પ્રમાણનિરૂપણમ્			૧૬
ઠદ્દેશલક્ષણપરીક્ષાનિરૂપણમ્			૧૭
અતિવ્યત્યાદિલક્ષણદોષનિરૂપણમ્			૧૭
કારણસાર્યનિરૂપણમ્			૧૭
ગૌણપ્રત્યક્ષમેદનિરૂપણમ્			૧૮
અવપ્રદાદિનિરૂપણમ્			૧૮
મુગ્ધપ્રત્યક્ષનિરૂપણમ્			૧૯
પરોક્ષમેદનિરૂપણમ્			૨૦
સ્વાર્થાનુમાનનિરૂપણમ્			૨૧
પરાર્થાનુમાનનિરૂપણમ્			૨૧
આગમનિરૂપણમ્			૨૨
આસાદ્ધ્યાયોગ્યતાસન્નિધિનિરૂપણમ્ ..			૨૪
ગત્તભક્તીનિરૂપણમ્			૨૪
પ્રમેયનિરૂપણમ્			૨૫
સામાન્યવિશેષનિરૂપણમ્		...	૨૬
નિત્યાનિત્યનિરૂપણમ્	૨૭
પ્રમાણફલનિરૂપણમ્			૨૮
આમામનિરૂપણમ્	-		૨૮
નયનિરૂપણમ્	.		૨૯
નયાભાસનિરૂપણમ્		...	૩૦
પદ્મદર્શનપ્રમાણનિરૂપણમ્			૩૦
પદ્મદર્શનનામનિરૂપણમ્	..		૩૦
જૈનદેવગુરુધર્મનિરૂપણમ્	૩૧
પ્રત્યક્ષારપ્રકાશ્તિ	.	..	૩૧

પરિશિષ્ટ ।

નોટો અને વિચારણા	...	૩૪
ઉત્પેક્ષો અને તેના અધારો		૬૦
મૃગ અથવા આવતા ક્ષિતિ સંબંધોનો કાપ		૬૪
મૃગ અથવા નોટોમાં આવતા અવગણના નામો		૬૯

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठ	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
७-२१	दृष्टव्यम् ।	द्रष्टव्यम् ।
१३- २	[समई]	[समिई]
१६-१८	० लोकः १-११।	० लोकः १-९ ।
२५-१७	क्रमाद् ।	युगपद् ।
३०-१२	स्पष्टोऽ० ।	स्पष्टतोऽ० ।
३७- ८	० मूत्र)	० सूत्र)

જગત્પૂજ્યશ્રી વિજયધર્મસૂરિજી

નત્પાવોજવિશામવાસરસ્રો ગામ્ભીર્યરત્નાકરો,
ધર્મોદારિસમાજદેશસુગદ પ્રાનન્દસ્તુદન્તુદ ।
ધદાજ્ઞાનચરિત્રનિર્મલવલ પુન્દેન્દુકીર્ત્યોજ્વલ,
સૂરિ શ્રાવિજયાદિવર્મસુનિપ સ્વાદ્ ભૂયસે ધેયમે ॥

—પ્રમંજિયોગમાલા ૩૦

जैनी सप्तपदार्थी ।

श्रीयशस्वत्यै नमः
जयपुर
जैनी सप्तपदार्थी

नमो गुरुवे ।

त्यस्ति स्याद्वाद्वादाय समरूपप्ररूपिणे ।

अनेकान्तस्वरूपाय तस्मै नित्य नमोनम ॥ १ ॥

अपारमसारममृद्वसेतु विद्यानमारस्यविधानहेतुम् ।

4

मत्तर्क्यतर्कान्युधिपारमेतु स्तुवे जिनेन्द्र वृषभैकयेतुम् ॥२॥

अज्ञानतिमिरोद्धेद-भास्यद्वास्करनञ्जिभाम् ।

भाग्यसम्भारलभ्यायां जैर्ना वाचमुपास्महे ॥ ३ ॥

आदिवाक्यम् ।

8

प्रमाणनयप्रतीतिार्थपदार्थमार्थग्रहणार्थमिदमुप-
क्रमः [१] । जीवाऽजीवाऽऽश्रय-ग्रन्थ-सत्त्व-निर्जरा-
मोक्षास्तत्त्वानि सप्तैव पदार्थाः । पुण्यपापद्वयमाश्रयाऽ-

न्तर्गतमेवम् [०मेव ?] । यथोक्तं-कैरवाकरकौ-
मुद्याम्-

“ शम्भुः सप्तपदार्थभङ्गिघटनामासूत्रयन् जृम्भते ” इति ।

- 4 तत्र जीवाजीवौ द्वावेव सकलप्रामाणिकप्रती-
तावेव सभेदौ, यथा-जीवस्त्वेकविधः । अजीवः पञ्च-
प्रकारः, पुद्गल-धर्माऽधर्माऽऽकाश-कालभेदात् । एतानि
8 यता नैव, अखण्डत्वाद् निरंशत्वाच्च । द्रव्य-गुण-
पर्याय-सामान्य-विशेषभावाऽभावास्तत्सङ्गता एव ।

द्रव्यनिरूपणम् ।

- 12 द्रव्यं सतत्त्वं यथा- गुण-पर्यायबहुत्पाद-
व्यय-ध्रौव्ययुक्तं सदिति । यथोक्तम्—

“ द्रवत्यदुद्रुवद् द्रोष्यत्येवं त्रैकालिकं हि यत् ।
ताँस्ताँस्तथैव पर्यायान् तद् द्रव्यं जिनशासने ॥१॥

- 16 ॥ द्रव्यं पर्यायवियुतं पर्याया द्रव्यवर्जिताः ।
क कदा केन किंरूपा दृष्टा मानेन केन वा ? ॥२॥ ”

॥ एतत्सादृश्यं सन्मतितर्के दृश्यते यथा—

द्वं पञ्चवविउयं दव्वविउत्ता य पञ्चवा णत्थि ॥१-१२॥ इति ।

गुणनिरूपणम् ।

अथ गुणाः । अन्वयिनः सहजा निर्गुणा
 गुणाः । व्यतिरेकिणः क्रमभाविनः पर्यायाः । पर्ये-
 त्युत्पादनाशौ चेति पर्यायाः । ध्रौव्यं द्रव्यगतो धर्मः । 4
 यथा—जीवपुद्गलयोरविष्णुभावमम्बन्धनम्बन्धित्वेन
 पर्यायेषु सक्रियत्वम् । अतोऽन्ये पुद्गलद्रव्यं विना
 सर्वाणि पञ्च द्रव्याणि निःक्रियाणि । गुणा द्विविधाः,
 सामान्य-विशेषाभ्याम् । सामान्यगुणा अस्तित्वादयः 8
 सर्वेषां साधारणाः । विशेषगुणाः पण्णा भेदभिन्नाः ।
 यथाऽऽत्मनो ज्ञान-दर्शन-सुख-वीर्यादयस्त्वनन्ता एव ।
 पुद्गलद्रव्यविशेषगुणा विंशतिसंख्याः स्पर्श-रस-गन्ध-
 वर्णाऽऽख्याः । स्पर्शस्याष्टौ । रसाः पञ्च । गन्धौ द्वौ । 12
 वर्णाः पञ्चेति । धर्मद्रव्यस्य विशेषगुणो गतिहेतुत्वम् ।
 अधर्मद्रव्यस्य स्थितिहेतुत्वम् । आकाशस्यानकाशदान-
 हेतुत्वम् । कालस्य नञ्जीर्णमूर्त्तनाहेतुलक्षण इति पृ-
 थग् विशेषगुणाः । जीवस्य स्वलक्षण चेतनत्वम् । 16
 पुद्गलस्य मूर्त्तत्वमचेतनत्वम् । जीवपुद्गलयोगे कथं-
 चिन्मूर्त्तत्वम् । शेषाणाममूर्त्तत्वमचेतनत्वम् ।

पर्यायनिरूपणम् ।

पर्यायाः स्वभावप्रमाणाभ्यां द्वेधा । प्रमाव- 20

द्रव्यपर्याया गत्याश्रिताः । विभावगुणपर्याया मत्या-
दयः । स्वभावद्रव्यपर्यायाः सिद्धत्वपर्यायाः । स्व-
भावगुणपर्याया अनन्तचतुष्टयरूपाः । इति पर्यायाः ।

4

भावनिरूपणम् ।

अथ द्रव्याणां भावाः । अस्ति-नास्ति-नित्यानित्यै-
कानेकभेदाभेदभव्याभव्यपरापरस्वभावत्वान्येकादश
सामान्यस्वभावाः । चेतनाचेतनमूर्त्तामूर्त्तप्रदेशाप्रदेश-
8 स्वभावविभावशुद्धाशुद्धोपचरित्वानि विशेषभावा भा-
वानां भव्याः । विस्तारस्त्वन्यतो महाग्रन्थतोऽव-
सेयः । यथोक्तम्—

12 “ एकविंशतिभावाः स्युर्जीवपुद्गलयोर्मताः ।
धर्मादीनां षोडश स्युः काले पञ्चदश स्मृताः ॥१॥ ”

स्वभावविभावचेतनमूर्त्ताशुद्धत्वानि पञ्च भावाः ।
धर्माऽधर्माऽऽकाशानां त्रयाणामेते पञ्च भावा न
भवन्ति । प्रदेशित्वभावं विना पञ्चदश काले भवन्ति ।
16 भावा इति सर्वद्रव्यसङ्गता गुणपर्यायभावा ज्ञातव्याः ।

1 अपरस्मिन् आदर्शपुस्तके “ परमस्वभावत्वान्येकादश ” इति
पाठो वर्तते, तेनैकादशसंख्या संघटते ।

2 “ भाव्याः ” इति क—पाठः ।

जीवनिरूपणम् ।

अथ जीवद्रव्यस्वरूपम् । चेतनालक्षणो जीव इति ।
 सा च ज्ञानादिभेदादनेकधा, यथोपयोगलक्षणा द्वा-
 दशप्रभेदभिन्नाः [?] । जीवो द्विविधः, संसार्यसंसारि- 4
 भेदात् । तत्र संसारी जीवः प्राणधारणात् चैतन्यस्व-
 रूपः, परिणामी, कर्ता, भोक्ता, स्वदेहपरिमाणः, प्रति-
 क्षेत्रं भिन्नः, पौद्गलिकाऽदृष्टवैश्वाम्यम् ।

गुणा द्विविधाः शुद्धाऽशुद्धाः । अशुद्धा मत्यादयः । 8
 शुद्धाः क्षायिकादयश्च । पर्याया अपि द्वेधा-शुद्धा-
 ऽशुद्धाः । अशुद्धा गत्याश्रिताः । शुद्धाः सिद्धिमुपा-
 गताः । उत्पादव्ययध्रौव्यत्रयं यथा-पूर्वपर्यायपरि-
 त्यागो व्ययः । अनागतपर्यायस्योत्पाद उत्पादः । 12
 उत्पादो द्विविधः, स्वनिमित्तः परप्रत्ययश्च । व्ययोऽपि
 तथा । ध्रौव्यं तु द्रव्यगतं शाश्वतो धर्मश्चेतनात्मको
 ज्ञातृत्वस्वभावः, सर्वदैव ताद्रूप्यावस्थानात् । अवस्था-
 भेदेऽवस्थावतोऽपि भेदः । जीवति-प्राणान् द्रव्यभाव- 16
 भेदान् धारयतीति जीवः—चतुःप्राणादारभ्य दश-
 प्राणपर्यन्त प्राणी । तथा पञ्चेन्द्रियाणि त्रिविध बल-
 मितिवचनात् । द्रष्टा [?] स्वदेहपरिमाणश्चासङ्ख्यात-

§ प्रमाणनयतत्त्वालोरुत्तरमेतद्, अस्मत्सम्पादिताऽऽहृता
 पृ० १६६ दृष्टव्यम्, अत्र केवल “ माशत ” शब्दो न्यूनोऽस्ति ।

- प्रदेशी । लोकाऽऽकाशप्रदेशप्रमितो द्रव्यगुणापेक्षया
 नित्यः । पर्यायापेक्षया पुनरनित्यः । स्वद्रव्यादिचतु-
 4 ष्टयेन भावरूपस्तथा परद्रव्यादिचतुष्टयापेक्षयाऽभावाद्
 अभावरूपोऽत एवानेकान्तात्मकत्वम् । तथा परे प्रति-
 पादयन्ति एकस्मिन् वस्तुनि विरुद्धधर्माध्यासत्वं कथं
 सञ्जाघटीति ? । नैतद् युक्तियुक्तं; यथैकस्मिन्नरि-
 पितृत्वं पुत्रत्वमुभयमप्यपेक्षाकृद्भवत्येव । स्वपित्र-
 8 पेक्षया पुत्रत्वं; पुत्रापेक्षया पितृत्वमित्युभयमपि
 तात्त्विकं सर्वजनप्रतीतम् । सामान्यविशेषादिकमप्यनु-
 वृत्तिव्यतिवृत्तिप्रत्ययप्रतीतमेव सुकरं सुस्थिरम् । तथा
 12 पौद्गलिकादृष्टवान् व्यवहारनयप्रतीत्या, परद्वीपोत्पन्न-
 वस्तुभोक्ता तद्वलेन बोध्यम् । इति संसारी जीवः ।

सिद्धत्वनिरूपणम् ।

- अथ सिद्धो द्रव्यं; गुणाः शुद्धत्वस्वरूपेण त
 16 एवाष्टकर्मक्षयजन्या अनन्ताष्टकरूपाः क्षायिकादयो
 भावप्रमाणा ज्ञानादयस्त एवोपयोगाः शुद्धस्वभाव-
 गुणव्यञ्जनपर्यायाश्चरमशरीरात् किञ्चिद्व्यूनदेहधराः
 सिद्धपर्यायाः । व्ययः सांसारिकपर्यायस्य, सिद्धप-
 20 र्यायोत्पादः, ध्रौव्यं तु तादवस्थ्यमेव । सांसारिका-

वस्थाया उत्पादव्ययौ तज्ज्ञानावभासकत्वेन तावेव ।
यथोक्तम्—

“ अशरीरा जीवधना ज्ञानदर्शनशालिनः ।

साकारेण निराकारेणोपयोगेन लक्षिताः ॥ ”

4

यथोक्तम्—“जिणअजिण ” इति व्यक्तम्, इति
पञ्चदश भेदा लोकाग्रवासिनोऽस्पृष्टलोकान्ताः । इति
सिद्धस्वरूपम् ।

पुद्गलस्वरूपम् ।

8

अथ पुद्गलद्रव्यम् । मूर्तिमन्तः पुद्गलाः स्पर्श-
वर्ण-रस-गन्धवन्तश्चेति । स्पर्शोऽष्टविधः—मृदु-कठि-
न-गुरु-लघु-शीत-उष्ण-स्निग्ध-रूक्षभेदतः । रसः
पञ्चधा—तिक्त-आम्ल-कैटुक-मधुर-कषायभेदतः । 12
गन्धो द्वेधा—सुरभिःदुरभिश्च । वर्णाः पञ्च—कृष्ण-नील-
पीत-रक्त-शुक्लभेदात् । एते विंशतिमूलभेदाः । शुद्धा-
ऽशुद्धाः पर्याया द्वेधा—शुद्धा परमाणुरूपा अशुद्धा द्व्य-
शुकाद्याः स्कन्धदेशप्रदेशाः । ततः पृथिव्यातप-तमो- 16
ज्योत्स्ना-छाया-शब्दाः पर्यायवाच्याः । एतेषां वि-
स्तारोऽन्यतो ज्ञेयः । मूर्तिमद् अत एव सक्रियं पुद्गल-
द्रव्यम् । तथाऽष्टविधकर्मरूपत्वात् महत्त्वात्ताऽमहत्त्वा-
ताऽनन्तप्रदेशात्मकम् । तथाऽन्योत्पादव्ययौ तु 20

प्रतीतावेव, साक्षादेव दरीदृश्यमानत्वात् । सामान्य-
विशेषावपि तत्प्रत्ययसाध्यावेव । इति पुद्गलद्रव्य-
सङ्कोचनः ।

4

धर्मास्तिकायनिरूपणम् ।

- अथ धर्मद्रव्यम् । चलनस्वभावो धर्मस्तथा
गत्युपग्रहो गुणो गतिसाहाय्यदायी, यथा पयो म-
त्स्यानाम् । स त्रिभेदः—स्कन्ध-देश-प्रदेशभेदात् ।
8 अमूर्त्तो निःक्रियश्च । पर्यायो लोकाऽऽकाशप्रमाणोऽ-
सङ्ख्यातप्रदेशात्मको जीवपुद्गलयोर्मिथोमिल[०लि०?]
तयोरपि गमनक्रियावतोः सहकारी । मुख्यगौणवृत्त्या
व्ययोत्पादावेव गतिसाहाय्यदानतः पूर्वापरविभाग-
12 जन्याविति । ध्रौव्यं द्रव्यसङ्गतमेव । सामान्यवि-
शेषौ प्रत्ययसंवेद्यौ । इति धर्मद्रव्यम् ।

अधर्मास्तिकायनिरूपणम् ।

- अथाऽधर्मद्रव्यम् । स्थित्युपग्रहलक्षणोऽमूर्त्तो
16 निःक्रियः, तथा गुणः स्थितिसाहाय्यदायी स्कन्ध-
देश-प्रदेश-त्रिभेदभाक् । पर्यायो लोकाऽऽकाशप्रमा-
णोऽसङ्ख्यातप्रदेशात्मकः । अस्तिकायता च स्थित्यु-
पष्टम्भसाहाय्यदानेन जीवपुद्गलयोस्तथा पूर्वोक्तयोः

स्थितिसहकारी, यथा छाया पथिकानाम् । मुख्य-
गौणवृत्त्या स्थितिसहकारिपूर्वापरभागजातौ व्य-
योत्पादौ । सामान्यविशेषावपि यथाऽऽम्नायं वेदि-
तव्यौ । ध्रौव्यं द्रव्यगतमेव । इति अधर्मद्रव्यम् । 4

आकाशनिरूपणम् ।

अथाकाशः—अवगाहदानलक्षणः । अवकाश-
दानं गुणोऽनन्तप्रदेशात्मको लोकालोकप्रमाणोऽमूर्त्तो
निःक्रियो ध्रुवः । शुद्धपर्यायो लोकालोकप्रमाणः । अ- 8
शुद्धपर्यायो घटाऽऽकाशमठाऽऽकाशकुटाऽऽकाशादिकः
प्रतीत एव । पर्यायसङ्गतावेवोत्पादव्ययौ सामान्यवि-
शेषौ च । स्कन्ध-देश-प्रदेशाः त्रयो भेदा मुख्यगौणवृ-
त्त्या स्वममयानुसारिणो विदुः । इति आकाशद्रव्यम् । 12

कालनिरूपणम् ।

अथ कालः पदार्थो वर्तनालक्षणो नवजीर्ण-
तादिको गुणोऽव्यवच्छेदत्वादस्तिकायता नैव, निरशत्वा-
दमूर्त्तो निःक्रियश्च । नित्यश्च लोकाऽऽकाशप्रमाणोऽ- 16
महत्वात्प्रदेशकः । व्यवहारतः ममयाऽऽवलीमुहूर्त्ता-
दिकः । तथोपचारादुत्पादव्ययौ, सामान्यविशेषावपि ।
इति कालद्रव्यम् ।

मन्त्रेयतस्तु यद्द्रव्यविवरणं शास्त्रोक्तरीत्या 20
लिखितमिति ।

आश्रवनिरूपणम् ।

- अथ तृतीय आश्रवः । अभिनवकर्माऽऽदानहेतु-
 राश्रवः । जीवपुद्गलयोगजन्यत्रैविध्यक्रियायोगादा-
 4 त्मप्रदेशपरिस्पन्द आश्रवः । स च द्वेधा—पुण्याऽऽश्रवः
 पापाऽऽश्रवः । शुभोऽशुभश्च । द्विचत्वारिंशद्भेदभिन्नः
 पौर्वः । अपरस्तु द्व्यैशीतिप्रकृतिप्रभिन्नः । ताः प्रतीताः ।
 8 तथेन्द्रिय-कपाय-अव्रत-योगैः । जीवपुद्गलसंयोग-
 जन्याः पञ्च क्रियाः । तथोक्तम्—X“ काइयअहिगर-
 णीआ...” इत्यादिवचनान् । उत्तरतः पञ्चविंशतिरूपा
 क्रिया । एषां योगे यातो द्विचत्वारिंशद्भेदभिन्न
 आश्रवः । आश्रवो भवहेतुः स्याद् इत्याप्तवाक्यम् ।
 12 इति आश्रवः ।

संवरनिरूपणम् ।

अथ संवरः । आश्रवनिरोधः संवरः । स द्वेधा-
 द्रव्यभावाभ्याम् । संसारनिरोधे तत्पूर्वकर्मपुद्गला-

1 “ इतिवचनात् ” इति क-पुस्तकपाठः ।

2 “ जातः ” इति क-पाठः ।

X काइय अहिगरणीआ पाउसिआ पारितावणी किरिया ।

पाणाइवायारंभिअ परिग्गहिआ मायवत्तीअ ॥

ऽऽदानविच्छेदो द्रव्यसंवरः । संसारनिमित्तक्रियानिर्वृ-
 [० वृ० ?]त्तिर्भावसवरः । यथा-“+समई [समई ?]
 गुत्ति परीसह ” इतिगाथोक्तसप्तपञ्चाशत्सङ्ख्याकः
 संवरो भवति । यथेयादयः समित्तयः पञ्च, मनोगु- 4
 ष्यादयो गुप्तयस्तिस्रः, क्षुत्पिपासाऽऽदयो द्वाविंशति-
 परीपहाः, दशविधो यतिधर्मः क्षान्त्यादिकः, भावना
 द्वादशविधाः, चारित्राणि [पञ्च ?], इति विज्ञेयः ।
 प्रमादपरित्यागेनाऽऽश्रवनिरोधः संवरश्चतुर्थः । 8

निर्जरानिरूपणम् ।

अथ निर्जरा । यया बीजभूतानि कर्माणि
 जन्मिना शीर्यन्ते [?] सा निर्जरा । सा द्विभेदा-
 सकामाऽकामाभ्याम् । ज्ञानपूर्विका यमिनां सकामा, 12
 अपरेषामकामा । सा द्वादशभेदभिन्ना तपोभेदात् । पद्-
 विधं बाह्यं पदभिधमाभ्यन्तरञ्चेति । यमिनामेवानन्त-

1 क-पुस्तकेऽयं श्लोकोऽधिशो हृदयते—

“ बीजभूतानि कर्माणि शीर्यन्ते जन्मिना यया ।

सा निर्जरा द्विधा प्रोक्ता सकामाऽकामभेदात् ॥ १ ॥ ”

+ समेई गुत्ति परीसह जइधम्मो भावणा चरित्तणि ।

पणा-ति-दुवीम-दम-वार-पचमेएहिं सगवत्ता ॥

फलरूपा निर्जरा सर्वदेव । यथोक्तम्—“ जं अन्नाणी
कम्मं....” इतिवचनाद् । इति निर्जरापदार्थः ।

बन्धनिरूपणम् ।

- 4 अथ बन्धः । +अभिनवकर्मग्रहणं बन्धः । स
चतुर्धा†—प्रकृति-स्थिति-अनुभाव-रस० [०प्रदेश०]
बन्धप्रभेदभिन्नः । यथोक्तम्—*“पईसहावा वुत्ता [?]”
इतिगाथोक्तः । बन्धोदयोदीरणा-सत्ताचतुर्भेदैरिति ।
- 8 यथा बन्धे सविंशशतं १२० प्रकृतीनाम्, तथोदयोदी-
रणयोर्द्वाविंशत्यधिकं शतं १२२ प्रकृतीनाम् । सत्तायां
§साष्टचत्वारिंशच्छतं १४८ प्रकृतीनाम् । ×“ मिच्छे
सासण...” इति गाथोक्तचतुर्दशगुणस्थानकेषु प्रकृ-
तीनां चयक्षयोदया [?] उदयव्यवहारः कर्मग्रन्थतो
12 विज्ञेयः । सप्तत्रिभङ्गीरचना सितपटपक्षाऽऽचार्य-

1 “ ०अनुभाग० ” इति क-पाठः ।

+ द्वितीयकर्मग्रन्थगाथा ३ ।

† प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तद्विधयः । तत्त्वार्थ० ८-४ ।

* पयइ सहावो वुत्तो, ठिई कालावहारणं ।

अणुभागो रसो णेओ, पएसो दलसंचओ ॥ नवतत्त्वगाथा ३७

† द्वितीयकर्मग्रन्थगाथा १३ ।

§ “ ” २५ ।

× “ ” २ ।

निर्मिता विज्ञेया । बन्धहेतवः सप्तपञ्चाशत्सङ्ख्याकाः ।
 यथा—मिथ्यात्वपञ्चकम्, अप्रतिद्विदशकम्, कषाय-
 पञ्चविंशतिकम्, योगाः पञ्चदशसङ्ख्याकाः, सर्वे सङ्क-
 लिताः कर्मबन्धहेतवो ५७ भवन्ति । इति बन्धपदार्थः । 4

मोक्षनिरूपणम् ।

अथ मोक्षपदार्थः । तत्स्वरूपं + “सतपयपरू-
 पणया [० वणया ?]” इति वचनाद् नवभेदप्रभिन्नः । तथा
 सप्तदशप्ररूपणा—द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव-स्पर्शना-अ- 8
 न्तर-भाग-अल्पबहुत्वानिग्ररूपणाभेदेन नवधा । स-
 त्पदप्ररूपणा यथा—एकपदवाच्यं नामतो यथा घटपट-
 स्तम्भकुम्भादिशब्दवाच्यम्, द्विपदवाच्यं यथा शश-
 शृङ्गं गगनाऽम्भोरुहमित्यादि । यत्र भगति भवति च 12
 द्विपदवाच्यमेव । कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः । पुरोक्तः
 पञ्चदशभेदभिन्नः । श्रद्धानरूपेण सम्यक्त्वपञ्चकेन यः
 श्रद्धाति स मोक्षमगमोति । X सम्यक्त्वं स्वसमय-
 प्रतीतम् । इति सप्तपदार्थप्ररूपणासङ्क्षेपः । 16

+ नवतत्त्वगाथा ४३ । सपूणगाथा त्वियम्—

सतपयपरूपणया द्रव्यपमाणं च त्रित्त पुत्रगा य ।

कालो अ अन्तर भाग भाव अल्पाबहु येव ॥ ४३ ॥

x “तत्त्वार्थश्रद्धान सम्यग्दर्शनम्” तत्त्वार्थसूत्रम् १-२ ।

अथ प्रमाणनयप्ररूपणायै क्रमोऽयमुपक्रम्यते ।

प्रमाणप्ररूपणम् ।

- तत्र प्रमाणं यथा-“स्वपरव्यवसायि ज्ञानं
 4 प्रमाणम्” । तद् द्विधा-प्रत्यक्षं परोक्षं चेति । स्पष्टाव-
 भासं प्रत्यक्षम् । विशदप्रतिभासि ज्ञानं साक्षात्कारि
 ज्ञानम् । व्यवसायात्मकं तस्मिन् तदध्यवसायो व्यव-
 सायस्तथा याथाध्यापरपर्यायश्च, प्रमाणार्पिता प्रतीति-
 8 रनुभवः स एव व्यवसायः । परे “याथाध्यानुभवः प्रमा”
 इति । तथाऽप्रमा समारोपः । स त्रिप्रकारः संशय-
 विपर्ययानध्यवसायभेदात् । अतत्प्रकारे तत्प्रकारः
 समारोपः । अनिश्चितानेककोटिसंस्पर्शि ज्ञानं संशयः,
 12 स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । §“विपरीतैककोटिनिष्ठकृतं
 विपर्ययः” शुक्तिकायां रजतमिति । किमित्यालो-
 चनप्रायमनध्यवसायो गच्छतस्तृणस्पर्शि ज्ञानम् ।
 इदं त्रितयमपि समारोपरूपमिति व्यवसायरूपं न
 16 भवति । प्रमाणनयविवेचनं तु लक्षणलक्षितमेव ।

* प्रमाणनयतत्त्वालोकः १-२ ।

§ प्रमाणनयतत्त्वालोकः १-११ ।

तथोद्देश-लक्षण-परीक्षा चेति [-परीक्षाश्चेति ?] ।

विवेक्तव्यनाममात्रकथनमुद्देशः । व्यतिकीर्णवस्तु-
व्यावृत्तिहेतुलक्षणम् । तत्कथनं लक्षणनिर्देशः ।

युक्तयुक्तयुक्तियुक्तप्रवर्तमानविचारः परीक्षा । प्रमा- 4
णपदकरणमाधनं प्रमितिक्रियां प्रति प्रमाणफलं
प्रमितिः, मा चाऽज्ञाननिवृत्तिरूपा ।

लक्षणे तान्येव पदानि देयानि यैरतिव्याप्तिर-
व्याप्तिरसम्भवाऽऽख्यश्चेतिदोषा निराकर्तुं शक्यन्ते । 8

अलक्ष्ये लक्षणगमनमतिव्याप्तिः । लक्ष्यैकदेशे लक्षण-
गमनमव्याप्ति । कुत्राप्यवर्तनमसम्भवः । साधकृतमं
करणमिति करणमपि त्रिविधम्, उपादान-सहकार्य-
पेक्षामेतात् । साधारणमाधारणोपादानकारणानि । 12

पूर्वाकारत्यागोत्तरधृताकारकरणं, पूर्वाकारपरित्यागो-
त्तराकारपरिणामः कार्यत्वं; यथाऽज्ञाननिवृत्तौ सम्यग्-
ज्ञानप्राप्तिः । प्रामाण्यावरोधः कार्यकारणभावः ।
प्रमाणं [प्रामाण्य ?] तत्पत्तौ परतः, ज्ञप्तौ + स्वतोऽत 16
एव स्वपरव्यप्रमायित्वम् ।

1 " दोषालभ्यनिष्कृपराग चेति " इति पाठान्तरम् ।

2 " •धृताकार कारण " इति ख-मुक्तपाठः ।

+ ज्ञप्तौ अभ्यासद्वारापेक्षे इत्यने भवति । अनन्यमदशापेक्षे तु
परत इव प्रमाणम्, संबन्धवन्मन्त्रविशेषाद्वम् ।

- प्रमाणं द्विप्रभेदं गौणं मुख्यं च । गौणं सांन्यव-
हारिकं लौकिकम् । मुख्यं पारमार्थिकतात्त्विकं चेति ।
तथा विकलं सकलं च । तत्राऽऽद्यं गौणमिन्द्रियाऽनि-
4 न्द्रियनिवन्धनमुपचारतः । साक्षात्कारि षड्विधं-
स्पर्शनं १, रासनं २, घ्राणं ३, चाक्षुषं ४, श्रावणं ५,
मानसं ६ चेति; इदमप्यौपचारिकं प्रत्यक्षं, तत्त्वतः
परोक्षमेव, आद्ये-मतिश्रुती परोक्षे सूत्रणात् । विकलं
8 त्रिभेदं मतिज्ञानमथदेशतः प्रत्यक्षम्; अवधिज्ञानं
मनःपर्यवज्ञानं चेति ।

- तत्राऽऽद्यं चतुर्भेदमवग्रहेहावायधारणाऽऽख्येति-
भेदात् । यथा इन्द्रियार्थसमुद्भूतसत्तामात्रमवग्रहः,
12 सामान्यव्यवसायिप्रत्यय एकवस्तुज्ञानविशेषितो; य-
थाऽयं पुरुषो हस्तपाणिशिरःकूर्चादिलक्षणः । गृही-
तार्थसंशयात्ययलक्षण [० णा ?] ईहा; पुरुषोऽयं
दाक्षिणात्यो; भाषाद्यशेषलक्षणविज्ञानात् । याथात्म्या-
16 दवगमाद् अवायो; दाक्षिणात्य एवायम् । काला-
न्तरस्मृतियोग्या धारणा; प्राचीनधारणया निश्चित
एवायं दाक्षिणात्यो न मारवीयः । एतच्चतुष्टय-

1 “ आद्ये परोक्षमिति ” इति पाठान्तरम् । अयमेव पाठो
वरीयान् प्रतिभाति, “ आद्ये परोक्षम् ” (१-११) इति
तत्त्वार्थसूत्रत्वात् । प्रत्यक्षपरोक्षादिविषये विशेषं जिज्ञासुभिरस्म-
लिखिता प्रमाणनयतत्त्वालोकप्रस्तावना द्रष्टव्या ।

मैन्द्रियिकमौपचारिकमेव मतिज्ञानमष्टाविशतिभेद-
भिन्नमर्थ-व्यञ्जनावग्रहयोर्योगे । तथोत्तरभेदानां षड्-
त्रिंशदधिकत्रिंशतं ३३६ भेदा भवन्ति । द्वितीय
देशप्रत्यक्षमवधिज्ञानम् । तद् द्विभेदं भव-गुणप्रत्यया- 4
भ्याम् । तथाऽस्योत्तरभेदा यथोक्तम्—^{॥॥} “अणु-
गामिवद्भूमापय ” गाथोक्ता ज्ञेयाः । षड्विधमेव
भवप्रत्ययोऽवधिर्देव-नारकाणाम् । गुणप्रत्ययोऽवधि-
श्चारित्रशुद्धिसञ्जातो यतिनामेव रूपिद्रव्यगोचरः । 8
तृतीयं मनःपर्यग्राख्यं ज्ञानम् । तदपि द्विभेद ऋजु-
विपुल-मतिभ्याम् ।

द्वितीयं प्रत्यक्ष समस्ताऽऽवरणनिलयाद् त्रैका-
लिङ्गद्रव्यगुणपर्यायावलम्बि समस्तप्रस्तुतिज्ञानं सकलं 12
केवलज्ञानम् । तद्वान् भगवान् सर्वज्ञोऽष्टादशदोष-
रहितोऽवाध्यसिद्धान्तस्त्रैलोक्यमहितोऽनन्तचतुष्टयवि-
राजमानो देवः । इति साक्षात्कारिप्रत्यक्षं सभेद-
मुपात्तमिति । 16

1 “ षड्विभेद भवप्रत्यय ” इति पाठान्तरम् ।

2 “ गुणप्रत्यय चारित्रशुद्धिसञ्जात यतिना रूपिद्रव्यगोचरम् ”
इत्यपि पाठः ।

^{॥॥} कर्मचिपाकनामप्रथमकर्मग्रन्थगाथा ८ । षड्भेदाध्वमे-
आनुगामिक १, अनानुगामिक, २, हायमान ३, वर्धमान ४,
अनवस्थित ५, अवस्थित ६ चेति तत्पर्यवर्तमानाः ।

परोक्षप्रमाणनिरूपणम् ।

अथ परोक्षं सभेदमाह—अस्पष्टावभासित्वं
 लक्षणम् । तद् द्विभेदमनुमानं १ आगमश्च २ । अनु-
 4 मानं द्विभेदं गौणं मुख्यं च । तत्राऽऽद्यं त्रिभेदं स्म-
 रणं १, प्रत्यभिज्ञानं २, तर्कश्च ३ । मुख्यमपि द्विभेदं
 स्वार्थं १, परार्थं २ चेति । स्मरणं यथा—संस्कारप्र-
 बोधसम्भूतमनुभूतार्थविषयं तदित्याकारकसंवेदनं
 8 स्मरणम् ; तत्तीर्थकरविम्बमिति । अनुभवस्मृतिहेतुकं
 सामान्याऽऽदिगोचरं संकलनाऽऽत्मकं प्रत्यभिज्ञा-
 नम्, यथा तज्जातीय एवायं; गोसदृशो गवयः; स
 एवायं जिनदत्तः, तथा वैसादृश्याद् महिषो गोवि-
 12 लक्षण इति दृष्टान्तत्रितयम् । तर्कः । व्याप्तिग्रहस्तर्कः ।
 प्रमाणमात्रसम्भूतसाध्यसाधनसम्बन्धाद्यालम्बनमन्व-
 यव्यतिरेकाभ्यामित्याकारसंवेदनं तर्क ऊहाऽ-
 परनामा ।

16 सति सद्भावोऽन्वयः । तदभावे तदभावो व्यति-
 रेकः । तस्मिन् सत्येव भवतीत्यन्वयः । तस्मिन्सत्यसौ
 न भवत्येव व्यतिरेकः । यथोदाहरणम्—यत्र धूमस्त-
 त्राग्निर्यथा महानसं, यत्र धूमो नास्ति तत्र नैवाग्नि-
 20 र्यथा ह्रदः ।

स्वार्थानुमाननिरूपणम् ।

अथानुमानं द्विभेदं स्वार्थं परार्थं चेति । स्वार्थानुमाने कारणत्रयम्, हेतुग्रहणं व्याप्तिस्मरणं परामर्शश्चेति । यथा हेतुग्रहणसम्बन्धस्मरणकारणकं साध्यविज्ञानलक्षणं स्वार्थानुमानम् । हेतुर्यथा—“ निश्चिन्नान्यथाऽनुपपत्त्येकलक्षणो हेतुः ” (प्र० न० त० ३-११) इति । अन्यथाऽनुपपत्तिश्चात्र हेतुक्रमात् साध्यधर्मेणैव सार्द्धं ग्राह्या । व्याप्तिर्यथा—नित्यमसम्बन्धसम्बन्धित्वमग्निनाभावित्वम्, अग्निनाभावो व्याप्तिः । इति प्रतिज्ञा—हेतुग्रहणाऽऽत्मकं स्वार्थानुमानम् । 4 8

परार्थानुमाननिरूपणम् ।

अथ परार्थानुमानम् । 12

“ परोपदेशसापेक्षं सावनात् साध्यवेदनम् ।

श्रोतुर्यज्जायते सा हि परार्थानुमितिर्मता ॥ १ ॥ ”

परस्मै प्रतिपाद्योऽर्थः परार्थानुमानं पञ्चोपायरूपम् । प्रतिज्ञा—हेतु—दृष्टान्त—उपनय—निगमनानि । 16 धर्मधर्मिममुदायरूपस्य पक्षस्य वचनं प्रतिज्ञा । माध्याऽग्निनाभाविसाधनवचनं हेतुः । “ * प्रतिबन्धप्रतिपत्तेराप्पद दृष्टान्तः ” । प्रतिबन्धो व्याप्तिरग्निनाभावः ।

- “× हेतोः साध्यधर्मिण्युपसंहरणमुपनयः” । ॥ साध्य-
धर्मिण्युपसंहरणं निगमनम् । बुद्धीनामवयवसंज्ञा [?] विज्ञेया । मन्दमतीन् व्युत्पादयितुं दृष्टान्तोपनय-
4 निगमनानि, यथा पञ्चावयववाक्यम् । यत्र धूमस्तत्रा-
ग्निरिति निश्चित्य; महानसाऽऽदौ वाक्यं गृहीत्वा वने
गतस्तत्र पर्वतेऽभ्रंलिहां धूमलेखां पर्वतवर्तिनीं पश्यन्
व्याप्तिं स्मरति । ‘पर्वतोऽयं वह्निमान्’ इति प्रतिज्ञा ।
8 ‘धूमवत्त्वाद्’ इति हेतुः । ‘यो यो धूमवान् सोऽग्नि-
मान्’ इत्युदाहरणम् । ‡ ‘तथा चायम्’ इत्युपनयः ।
‘तस्मात् तथा’ इति निगमनम् । इति पञ्चावयवमनु-
मानम् । इत्यन्वयव्याप्त्युदाहरणम् । व्यतिरेकव्याप्तेरे-
12 तद्व्यतिरिक्तं ‘यो धूमवान्नैव न सोऽग्निमान्, यथा इदः’ ।
‘तथा चायम्’ । ‘तस्मात् तथा’ । इति ।

- अथ हेतुरुपलब्ध्यनुपलब्धिभ्यां भिद्यमानो
विधि-निषेधयोः सिद्धिनिवन्धनम् । “+विधिः सदंशः” ।
16 निषेधोऽसदंशः प्रतिषेधरूपः । “*स चतुर्धा-प्राग-
भावः, प्रध्वंसाभावः, इतरेतराभावः, अत्यन्ताभावश्च” ।

× प्रमाणनयतत्त्वालोकः ३-४९, पृ० ५३ ।

॥ पर्वतादिपक्षे साध्यस्योपसंहरणमित्यर्थः ।

‡ धूमवत्त्वायं पर्वतः, तस्मात् पर्वतो वह्निमानित्युभयोराकारः ।

+ प्रमाणनयतत्त्वालोकः ३-५६ ।

* प्र० न० त० ३-५८ ।

“§ यन्निवृत्तावेव कार्यस्य समुत्पत्तिः सोऽस्य प्रागभावः”
 यथा मृत्पिण्डो घटस्य । “+ यदुत्पत्तौ कार्यस्या-
 वश्यं विपत्तिः सोऽस्य प्रध्वसाभावः” यथा कपालक-
 दम्बकं कलशस्य । “× स्वरूपान्तरात् स्वरूपव्यावृत्ति- 4
 रितरेतराभावः” यथा स्तम्भादन्यः कुम्भः । कालत्र-
 यापेक्षिणी तादात्म्यपरिणामनिवृत्तिरत्यन्ताभावः,
 “‡ यथा चेतनाऽचेतनयोः” इति । इत्यनुमानम् ।

आगमप्रमाणनिरूपणम् ।

8

अथागमः । “¶ आप्तवचनादाविर्भूतमर्थसवेद-
 नमागमः” । आप्तो द्विधा-लौकिको लोकोत्तरश्च ।
 लौकिको वप्तादिकः [वप्त्रादिकः ?] । लोकोत्तरस्ती-
 र्थकृत् सर्वज्ञः । “* वर्णपदवाच्यात्मक वचनम्” । 12
 “अकारादि पौद्गलिको वर्णः” भाषावर्गणापुद्गलपर-
 माणुभिरारब्धः पौद्गलिकः शब्दो ध्वनिरिति ।
 “वर्णानामन्योऽन्यापेक्षाणां निरपेक्षा सहति पदम्,
 पदानां तु वाक्यम्” । “स्वाभाविकसामर्थ्यसमयाभ्या- 16
 मर्थप्रोधनियन्धन शब्दः” । “आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिश्च

§ प्र० न० त० ३-५९ ।

+ प्र० न० त० ३-६१ ।

× प्रमाणनयतत्त्वालोक ३-६३ ।

‡ प्र० न० त० ३-६६ ।

¶ प्र० न० त० ४-१ ।

* इयत् “स्वाभाविक” इत्यावत् चत्वारि सूत्राणि प्रमा-
 णनयतत्त्वालोकस्य त्र्यपरिच्छेदस्य ८, ९, १०, ११ क्रमशः सन्ति ।

- वाक्यार्थज्ञाने हेतुः” (तर्कसंग्रहः) । आकाङ्क्षारहितं यथा-
 ‘गौरश्वः पुरुषो हस्ती’ इति न प्रमाणम् । योग्यताविर-
 हाद् ‘अग्निना सिञ्चेद्’ इति । सन्निध्यभावात् ग्रहरे
 4 २ असहोच्चारितानि ‘गामानय’ इति पदं न प्रमाणम् ।

सप्तभङ्गीनिरूपणम् ।

- अथ सप्तभङ्गी । यथा—स्यादस्ति १, स्यान्ना-
 स्ति २, स्यादस्ति नास्ति ३, स्यादवक्तव्यं ४, स्या-
 8 दस्ति अवक्तव्यं ५, स्यान्नास्ति अवक्तव्यं ६, स्या-
 दस्ति नास्ति अवक्तव्यं ७ इति वचनभङ्गाः सप्तैव; न
 न्यूनाधिकाः । स्वपरद्रव्यादिचतुष्टयेन विधिनिषेधा-
 भ्यां युगपद्वा सप्तैवैते । यथा—घटो द्रव्येण मृण्मयः,
 12 क्षेत्रेणैतद्देशीयः, कालेन शैशिरो, भावेन गौरः ।
 इति स्यादस्तिप्रथमो भङ्गः ।

- परद्रव्यादिना नास्तिभेदेन यथाऽयं घटो न
 धातुमयः, क्षेत्रेण परदेशीयः—नैतद्देशीयः, कालेन वास-
 16 न्तिको न, भावेन श्यामः—न गौरः । स्वद्रव्यादिभिः
 [परद्रव्यादिभिः ?] द्वितीयो नास्तितारूपेण

1 “ नास्तित्वभेदेन ” इति क-पुस्तकपाठः ।

2 “ स्वपरद्रव्यादिभिः ” इति क-पाठः ।

“ परद्रव्यादिचतुष्टयेन...नास्तिरूपतां प्रकटयतीति द्वितीयो भङ्गः”
 इति प्रत्यन्तरे पाठः ।

+ “ अत्र परद्रव्यादिभिः ” इति भाव्यम्, स्वद्रव्यादिना
 नास्तित्वाऽसंभवात्, संभवे च स्वरूपहानिः स्यात् ।

भङ्गोऽस्ति । ‡ युगपद्वक्तव्यतया तृतीयः । विधि-
निषेधयुगपत्कल्पनया स्यादवक्तव्यं चतुर्थो भङ्गः ।
*स्वपरद्रव्यचतुष्टयेन युगपद्विधিনিषेधकल्पनयाऽप्रेत-
नाऽस्ति-नास्ति-युगपदवक्तव्यादित्रयो भङ्गाः । 4
सोदाहरणा सप्तभङ्गी §स्याद्वादमञ्जरीतो विज्ञेया ।
इत्यागमः । इति प्रमाणस्वरूपम् ।

प्रमेयप्ररूपणम् ।

प्रमाणसङ्ख्यां समाख्याय प्रमेयं परिच्छि- 8
नन्ति । द्रव्यपर्यायवद्वस्तु प्रमेयं प्रमाणस्य गोचरो
विषय इति यावत् । यावदेव द्रव्यं तत् सर्वं प्रमेयरूप-
मनेकान्ताऽऽत्मक सामान्य-विशेषाऽऽत्मकं भावा-
भावात्मकं च वस्तु । तथाऽऽत्मा प्रमाता, प्रमेयम- 12
न्यत् सर्वम् । ज्ञानमात्मस्थमेव सर्वं वस्तु परिच्छि-
नन्ति, अप्राप्यकास्तिवात् । यदाहुर्हरिभद्रपादाः—

“ गंतूण न परिच्छिद्वद् नाण नेय तयंमि देसमि ।

आयत्थ चिय नउर अचित्तमत्तीउ विज्ञेयं ॥ ”

16

‡ स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेति क्रमाद् विधিনিषेधाभ्या तृतीयो
भङ्ग इत्यर्थः ।

* स्यादस्त्येव, स्यादवक्तव्यमेवेति विधिना, युगपद्विधিনিषेधा-
भ्या च पञ्चमः । स्यान्नास्त्येव, स्यादवक्तव्यमेवेति षष्ठः । स्याद-
स्त्येव, स्यान्नास्त्येव, स्यादवक्तव्यमेवेति क्रमतो युगपत्कल्पनया
चेति मत्तनो भङ्गो बोध्यः ।

§ २३ फारिका-टीकायाम् ।

“^१ एअमिय नाणसत्ती आयत्था चेव हंदि लोअंतं^२
[लोअंतं?] ॥ ”^x

इतिवचनात् । तथा च सामान्यविशेषौ स्वतन्त्रौ
4 [?] “ +स्वतोऽनुवृत्तिव्यतिवृत्तिभाजो भावा न भावा-
न्तरनेयरूपाः ” । इतिवचनात् ।

सामान्यं द्विभेदं-तिर्यगूर्ध्वताभेदात् । प्रति-
व्यक्ति तुल्या परिणतिस्तिर्यक्सामान्यं; शबल-
8 शबलेयादिपिण्डेषु गोत्वम् । व्यक्तिं प्रतिगतं
पूर्वापरसाधारणपरिणामद्रव्यमूर्ध्वतासामान्यं; कटक-
कङ्कणानुगामिकाश्चनवत् पर्यायपरिगतम् । विशेषो
द्विभेदः, गुणपर्यायभेदात् । ॥ “ गुणः सहभावी धर्मो,

1 “ एवमिह ” इति पाठान्तरम् ।

2 “ लोगंतं ” इति पाठान्तरम् ।

× “गन्तुं ण परिच्छिन्दइ” इति स्याद्वादमञ्जरीस्थितगाथापाठः।
धर्मसंग्रहणीगाथा ३७१, ३७३ ।

गत्वा न परिच्छिनत्ति ज्ञानं ज्ञेयं तस्मिन् देशे ।

आत्मस्थमेव किन्तु अचिन्त्यशक्तेर्विज्ञेयम् ॥ ३७१ ॥

एवमिह ज्ञानशक्तिरात्मस्थैव हंहो ! लोकान्तम् ।

इतिच्छाया । गार्थोऽर्धं त्वेतत्—

जइ परिच्छिन्दइ सम्मं कोणु विरोहो भवे एत्थं ? ॥ ३७३ ॥

(यदि परिच्छिनत्ति सम्यक् को नु विरोधो भवेदत्र ॥)

+ श्रीहेमचन्द्रसूरिरचिताऽन्ययोगव्यवच्छेदद्वान्त्रिंशिकापद्यं ४।

॥ प्रमाणनयतत्त्वालोकः ५-७ ।

यथा—आत्मनि विज्ञानव्यक्तिशक्त्यादि ” इति । पर्यायः
क्रमभावी, यथाऽऽत्मनि सुखदुःखहर्षविपादाऽऽदिः ।
इति सामान्यविशेषौ ।

नित्यानित्यादित्वम्—उत्पादव्ययपरिगतमनित्य- 4
त्वम् । द्रव्यघ्नौव्यपरिगतं नित्यत्वमेव । विरुद्धधर्मा-
ध्यामस्तु परैरङ्गीकृतम्—[०तोऽ० ?] पेक्षाभेदान्न
दोषोपाय । “ चित्रमेकमनेकं च ” इतिउचनात् ।

§ “यदु—[०द्यु० ?] त्पादाद्यपेक्षात क नैक त्रयात्मकम् ? 8
कथञ्चिद्विन्नवैशद्यात् कथं नैक त्रयात्मकम् ? ॥ १ ॥ ”

भावा उ—[० औ० ?] पशमिकादयः पञ्च ।
उपशमिक—[औपशमिक—?] औदयिक—मिश्र—क्षायिक—
पारिणामिकाः । तत एवामुत्तरोत्तरभेदास्त्रिपञ्चाशदिति 12
कर्मग्रन्थप्रतीताः । अन्ये जीवपुद्गलसंयोगजन्या
गुणस्थानरुचतुर्दशभेदभिन्ना यथासम्भवं विज्ञेयाः ।
अभावाः पूर्वोपात्ताः । इति प्रमेयपरिच्छेदः ।

§ उत्पादो व्ययघ्नौव्यमपेक्षते । व्ययश्चोत्पादघ्नौव्यम् । घ्नौव्य
चोत्पादव्ययानुगमिति नोत्पादादय परस्परानपेक्षा । परस्परमेपा-
ननपेक्षत्ये वन्ध्यामृतनन्धयवदसत्त्वापत्ति । तस्मात् वस्तुमान त्रया-
त्मकमस्ति । उत्पादादयश्च कथयिद् भिन्ना अभिप्रायेति तत्त्वम् ।

फलनिरूपणम् ।

अथ प्रमाणफलाऽऽदेशः । अज्ञाननिवृत्तिः
प्रमाणफलम् । तद्वेधा-आनन्तर्येण १, पारम्पर्येण
४ २ वा । स्वपरव्यवसायित्वरूपं फलम् । पार-
म्पर्येण केवलज्ञानस्य तावत् फलमौदासीन्यमेव ।
प्रमाणस्य फलं व्यवहारः सकलपुरुषार्थसिद्धिहेतुः ।
इति फलाऽऽदेशः ।

८ आभासनिरूपणम् ।

अथ प्रमाणविपर्ययरूपमज्ञानं तदाभासत्वेन
प्रतिपादितम् । निर्विकल्पसमारोपाः प्रमाणस्वरूपाऽऽ-
भासाः प्रत्यक्षाऽऽभासाः । शिवराजर्षेः सप्तसमुद्रा-
१२ दिज्ञानम् । विकलसकलादीनां तथा चानुमानादीना-
माभासाः सोदाहरणा +रत्नाकरावतारिकातो वि-
ज्ञेयाः । सल्लक्षणलक्षिता [१] हेत्वाभासाः । ‡“ असिद्ध-
विरुद्धानैकान्तिकाख्यो हेत्वाभासाः ” । असिद्धश्च-
१६ तुर्विशतिधा । ॥ “ यस्यान्यथाऽनुपपत्तिः प्रमाणेन
न प्रतीयते सोऽसिद्धः । ” विरुद्धोऽष्टधा । साध्य-

१ “ प्रमाणस्य फलव्यवहारः ” इति पाठान्तरम् ।

२ “ हेत्वाभासा यथा ” इति पाठान्तरम् ।

+ षष्ठपरिच्छेदे ।

‡ प्रमाणनयतत्त्वालोकः ६-४७ ।

॥ प्र० न० त० ६-४८ ।

प्रिपर्ययेणैव यस्यानुपपत्तिरध्यवसीयते स विरुद्धः। अ-
नेकान्तिको द्विभेदः—“ *यस्यान्यथाऽनुपपत्तिः सन्दि-
हते सोऽनेकान्तिकः ” नैयायिकैरुपाधिरित्यभिधी-
यते। सपक्षादिभेदिताष्टौ भेदाः। अन्ये दृष्टान्ताऽऽ- 4
भासाद्या आगमाऽऽभासा अपि मोदाहरणा विज्ञेयाः।

नयनिरूपणम् ।

अथ नयस्वरूपम् । नयो द्वेधा—द्रव्यार्थिक-
पर्यायार्थिकभेदात् । तत्राऽऽद्यस्त्रेधा—नैगम—सद्ब्रह्- 8
मव्यवहारभेदात् । पर्यायार्थिकश्चतुर्धा—ऋजुसूत्र-
शब्द—समभिरूढ—ऐन्द्रभूतनयाः । प्रमाणसंगृहीतार्थ-
कदेशग्राही प्रमातुरभिप्रायो नयः, सर्वेषा सामान्यलक्ष-
णम् । नैगमः—धर्मधर्मिणोर्विवक्षणं ते [?] नैरुगमः, 12
इति लक्षणम्; चैतन्यमात्मनि । सामान्यमात्रग्राही
सद्ब्रह्मः; सत्तत् तत्त्वं, न निशेषः । सद्ब्रह्मसद्ब्रह्महीतपरा-
मर्शो व्यवहारः; यत् सत् तद् द्रव्यम् । पर्याया-
र्थिकः—त्रिकालकौटिल्यैकाल्पिक ऋजुसूत्रः; सम्प्रति 16
सुखादिरेव । ध्वनेरर्थस्य भेदः शब्दनयः; इन्द्रः शक्रः
पुनन्दरः । पर्यायभेदतो भिन्नमर्थं प्रकाशते समभि-

1 “ भिन्न भिन्नमर्थं प्रकाशते स समभिरूढ ” इति क-पुस्तकपाठः ।

रूढः; इन्दनादिन्द्रः । स्वप्रवृत्तिनिर्वृत्तात्मभूतक्रिया-
प्रवर्त्तकमेवम्भूतनयः, यथेन्दनमनुभवन् इन्द्रः । इति
सङ्क्षेपतः सप्त नयाः ।

4

नयाभासनिरूपणम् ।

अथ नयाभासाः । नैगमाभासा योग-
[योग-?] वैशेषिकाः । सङ्ग्रहाभासोऽद्वैतवादी ।
व्यवहाराभासश्चार्वाकदर्शनम् । अथ पद्मदर्शन-
8 प्रमाणानि । यथोक्तम्—

“चार्वाकोऽध्यक्षमेकं, सुगतकणभुजौ सानुमानं, सशाब्दं
तद् द्वैतं पारमर्षः, सहितमुपमया तत् त्रयं चाक्षपादः ।
अर्थापत्त्या प्रभाकृद् वदति, च निखिलं मन्यते भट्ट एतत्
12 साभावं, द्वे प्रमाणे जिनपतिसमये स्पष्टोऽस्पष्टतश्च ॥१॥ ”

卐 “जैनं साङ्ख्यं तथा बौद्धं मीमांसकमथापरम् ।

लौकायितकमौलूक्यं षडेता दृष्टयः स्मृताः ॥ ”

1 “योगा वैशेषिकाः ” इति क-पाठः ।

+ इदं पद्यं रत्नाकरावतारिकादिषु दृश्यते ।

卐 इदं पद्यं प्रमेयरत्नकोशे पाठमेदेन पृ० ७२ वर्तते ।

जैनस्याष्टादशदोपरहितोऽवाध्यसिद्धान्तस्त्रैलो-
क्यपूज्यः केवलज्ञानी +देवाधिदेवः । सर्वसङ्गपरि-
त्यागी पञ्चमहाव्रतधारी गुरुः । क्षान्त्यादिदशविधो
धर्मः । सम्यक्त्वमूलद्वादशव्रतधारक *उपासकः । 4
पद्द्रव्यम् । सप्त तत्त्वानि । ज्ञानक्रियाभ्या कृत्स्नकर्म-
विप्रमोक्षो मोक्षः । इति जिनशासनाऽऽम्नायः ।
इति श्रेयःश्रेणयः ॥

ग्रन्थकारप्रशस्तिः ।

8

शैलाशुगसभूपाब्दे पो-[मो० १]ज्वलप्रतिपदिने ।
जैनी सप्तपदार्थीयं प्रमाणनयनिर्मिता ॥ १ ॥
यशःसागरशिष्येण सागरेण यशस्यता ।
विचारमागरोद्बोधसिद्धये श्रुतसम्मता ॥ २ ॥ 12

इति जैनी सप्तपदार्थी पूर्णा ।

1 " इतिश्रीतपगच्छापटितधीयदा सागरगणिशिष्यप०-
यशस्वत्सागरगणोपिषेय सप्तपदार्थी ग्रन्थसिंभावमर्वाभनत् ।
सवत् १७५८ वर्ष समुद्रयपुरवरे श्रीजयसिंहराज्ये " ॥
इति क-पुस्तकेऽधिक दृश्यते ॥

+ अहन्-तार्पण ।

* प्राद — प्रावक ।

અર્હમ્.

જૈની સમપદાર્થી

તે ઉપર નોટો અને વિચારણા.

❧ (A) ❧

(૧)

પૃ૦ ૩ પંક્તિ ૨ ત્યાદ્વાદ...વસ્તુમાં રહેલા સંભવિત અનેક ધર્મો (ગુણો) નું, જૂદા જૂદા દેશકાળ અને અવસ્થા આદિની દૃષ્ટિથી, પ્રતિપાદન કરનાર સિદ્ધાંતનું નામ સ્થાદ્વાદ છે. (‘ એકસ્મિન્ ધર્મિણિ સાપેક્ષરીલા નાનાધર્મસ્વીકારઃ સ્થાદ્વાદઃ ’). ‘ સ્થાત્ ’ એ સંસ્કૃતનો અવ્યય છે. નિત્ય-અનિત્ય, સત્-અસત્, સારો-ખરાબ, વાચ્ય-અવાચ્ય, વિગેરે અનેક વિરુદ્ધ કે અવિરુદ્ધ ધર્મોનો સ્વીકાર કરવો એ ‘ સ્થાત્ ’ શબ્દનો અર્થ છે. તેનો વાદ—કહેવું તે ‘ સ્થાદ્વાદ ’ કહેવાય.

સંસ્કૃતને નહિ જાણનાર કે અપૂર્ણ જાણનાર લોકો ‘ સ્થાત્ ’ શબ્દનો અર્થ ‘ શાયદ-ધણું કરીને ’ એવો સંદિગ્ધ અર્થ કરી સ્થાદ્વાદને યથાર્થ રીતે નહિ સમજવા-સમજાવવાની ભૂલ કરે છે. સ્થાદ્વાદ એ પૂર્ણ અને સમદૃષ્ટિનું નામ છે. ધર્મોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવા માટે અને જગત્ના વિચારોનો વિરોધ શમાવવા માટે આ એક અપૂર્વ

મિદ્ધાન્ત છે એ મિદ્ધાન્તને યથાર્થ રીતે જાણનાર વસ્તુમાં જૂદી જૂદી અપેક્ષાએ ગહેત અનેક-તમામ ધર્મોનું નિરીક્ષણ કરી શકે છે ગમે તેવા વાધા ભરેના વાન-વિવાદોનો ઉપેક્ષા કરી આશ્ચર્ય શમય છે તેથી આતુ ખીજી નામ 'અનેકાન્તવાદ' પણ છે જેનોમા એ વિષયના મેકડો અથો છે, પણ વર્તમાનમાં તેના ઉડા અભ્યાસીઓ મિગલ છે બધા ધર્મોનો અમનવય કરવા-તથા સાચું તરન જાણવા માટે દરેકે સ્વાધ્યાસનું અનન્યન લેવું જોઈએ

(૨)

૩-૪ વિજ્ઞાન અહિં 'વિજ્ઞાન મારમ્વ'નો અર્થ ખેમતો નથી, એના મન્યે વિજ્ઞાનસર્વસ્વ૦ પાઠ ડીક લાગે છે

(૩)

૬-૭ જૈની ધર્મ જૈન વાણીએટને શ્રુતજ્ઞાન જૈન મિદ્ધા તની દષ્ટિએ જ્ઞાનમય કે જ્ઞાન દેનારી કોઈ દેવનોકની વિશિષ્ટ દેવી નથી તીર્થંગની વાણીને જ (શ્રુતજ્ઞાન અથવા વાણીનાળા શાઅને) જૈનો 'સરમ્વતી' કહે છે તેથી આ અથના કર્તાએ મગનમાં તેની ઉપામના-મુતિ કરી છે

(૪)

૪-૭ અસ્તિત્વાય અહિં અસ્તિ અને કાચ એમબે રાખેલો છે અસ્તિ નો અર્થ પ્રદેશ (ભાગ) છે પ્રદેશ એટલે જેના બે ભાગ ન થી નષ્ટ એવો નાનાના નાનો ભાગ, અને કાચ નો અર્થ થાય છે નશ્વો-અમૂલ્ય અર્થાત જે અનેક પ્રદેશોનો નશ્વો દેાય ત્યા 'અસ્તિત્વાય' ગમ્દ મ્પનય કે મ્પમા તે નથી માટે તેમાં 'અસ્તિત્વાય' ગમ્દ વપરાય નહિ

(૫)

૭-૫ ચૈતન્યસ્વરૂપ.....ચૈતન્ય એટલે જ્ઞાન. જ્ઞાન એ આત્માનું અસાધારણ લક્ષણ (ધર્મ) છે. નહાનામાં નહાના-નિગોદના જીવમાં પણ જ્ઞાનની માત્રા થોડા ઘણા અંશે જરૂર હોય છે. જો તે ન હોય તો તે સિવાય પોતાના આહારાદિ લેવાની ક્રિયા તે સ્વતંત્ર રીતે કરી શકે નહિ. મુક્તાવસ્થામાં જ્ઞાનનો સંપૂર્ણ વિકાસ થએલો હોય છે. નૈયાયિકા જ્ઞાનને આત્માથી તદ્દન જૂદું પણ આત્મામાં સમવાય સંબંધથી રહેલું માને છે, એટલે કે જ્ઞાનને આત્માનો સ્વભાવ (ધર્મ) નથી માનતા. તેના વિરોધ માટે આ વિશેષણ અપાયું છે. સાંખ્યો આત્માને અકર્તા, અમોક્તા, અને અચરિણામી માને છે. (જૂઓ-સાંખ્યતત્ત્વ કૌમુદી). નૈયાયિક વિગેરે આત્માને સર્વત્ર વ્યાપક અને એકરૂપ (નિત્ય) માને છે. (જૂઓ-મુક્તાવલી). અદ્વૈત વેદાન્તી બધા આત્માઓને એક જ ‘બ્રહ્મ’ માને છે. એ બધી કલ્પનઓનો વિરોધ કરવા આત્માને માટે આ બધાં વિશેષણો જોડેનાં આપ્યાં છે.

(૬)

૭-૧૭ દશ પ્રાણ...પાંચ ઈન્દ્રિય, મન, વચન, કાય, શ્વાસોચ્છવાસ અને આયુષ્ય, એ કુલ દશ પ્રાણ છે. (જૂઓ-નવતત્ત્વ. ગાથા ૭ મી). આ દશ પૈકીના ચાર પ્રાણ તો ઓછામાં ઓછા કોઈપણ સંસારી જીવને હોયજ. પર્યાપ્તિ પૈકીના ઘણાખરા ભેદ પ્રાણમાં પણ ગણાવ્યા છે. તો તેમાં શો ભેદ છે ? એના ઉત્તરમાં સમજવાનું કે પર્યાપ્તિ એટલે નિષ્પત્તિ, તે પ્રાણોને ધડે છે, એટલે તે કારણ છે અને પ્રાણો કાર્ય છે. કર્મ મુક્ત-સંસારી જીવના આ દ્રવ્ય પ્રાણો છે. ભાવપ્રાણો તો દરેક જીવના જ્ઞાન દર્શનાદિ છે. જે જીવમાત્રમાં હમેશાં હોય છે, એટલે જ જ્ઞાનાદિ એ જીવનું અસાધારણ લક્ષણ છે.

(૭)

૮-૨ નિત્ય ' પોતાના મૂળ સ્વરૂપનો નાશ ન થવો ' એ નિત્યનું લક્ષણ છે ('તદ્ભાવાઽવ્યય નિત્યમ્') જ્ઞાનવાનું આત્મા તરીકે બધા જન્મ અને અવસ્થામાં આત્મા મરખો છે, એટલે કે કોઈ પણ સ્થળે આત્માનું એતનાવરતન મૂળ સ્વરૂપ નષ્ટ થતું નથી તેથી મૂળ સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ તે નિત્ય છે

આત્માની આયે દૂધપાણીની જેમ ગાઢ સબધ ધરાવનાર (જૂઓ ભગવતી મૂત્ર) શરીર પ્રિગેરના રૂપાન્તરો-દેરફારો થાય છે એના વિનાશ અને ખીજના ઉત્પાદમાં નનાતૂનાપણું અનુભવાય છે એ બધા આત્માના જ પર્યાયો (રૂપાન્તરો) કહેવાય, એ દૃષ્ટિએ ' આત્મા અનિત્ય છે ' એમ કહેવામાં પણ કોઈ બાધ જણાતો નથી દાખલા તરીકે-મનુષ્યનો આ મા દેનગતિમાં જન્મ્યો, તો મનુષ્યનું રૂપ, જન્મ, વય, મુખદુખ, ભોગ વિગેરે બધું મહલાયુ-નષ્ટ થયું, તેથી મનુષ્યઆત્માનો બ્યય-વિનાશ થયો દેનનું વય, જન્મ, રૂપ, મુખદુખ, ભોગ વિગેરે મધુ નવું થયું, તેથી દેનરૂપે તે આત્મા ઉત્પન્ન થયો કહેવાય જ્યારે બંને જન્મોમાં આત્મવ્યક્તિ તો તેની તે જ (જ્ઞાનનાગી) રહી, તેથી પર્યાય-અવસ્થાની દૃષ્ટિએ અનિત્ય અને નૂળ સ્વરૂપથી આત્મા નિત્ય એટલે મૂન ઠર્યો કેનજ્ઞાન જેની વસ્તુમાં પણ અનમતિપ્રકરણકાર ઉત્પાદ, નય અને દ્રોષ્ય ધરાવવાનું કહે છે (જૂઓ-ખીજ કાઢની રૂપ અને રૂપ મી ગાથા) મુક્તાવસ્થામાં પણ ઉત્પાદિ ધટે છે, તે માત્ર તો અથમા આગળ સિદ્ધત્વનિરૂપણ મા અથકાર જ (પૃષ્ઠ ૮) લખે છે મનતમ કે જગત્ની તમામ ચીજોમાં ઉત્પાદિ ધરાવી શકાય છે માગણ કે ને વસ્તુનું લક્ષણ જ છે (' સ્તપાદવ્યયપ્રોવ્યયુક્ત મત્ ' તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૫-૨૯) એથી જ બધે સ્થળે આદ્રાદની મિદ્ધિ થાય છે

(૮)

(૯-૪ સાકાર...જેમાં વસ્તુનો વિશેષ આકાર વિગેરે સ્પષ્ટ જણાય તે જ્ઞાન સાકાર (આકાર-સહિત); અને જેમાં વસ્તુના વિશેષ આકાર વિગેરેનું ભાન ન થાય તે નિરાકાર (નિર્-આકાર-આકાર વગરનું) છે. ' સાકાર ઉપયોગ ' એટલે વિશેષ જ્ઞાન અને ' નિરાકાર ઉપયોગ ' એટલે દર્શન-તદ્દન સામાન્ય જ્ઞાન. આ બંને ઉપયોગના બાર પ્રકારો પૈકી મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવળ, એ પાંચ જ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન, અવધિઅજ્ઞાન, એ ત્રણ અજ્ઞાન મળી આઠ સાકાર ઉપયોગ (જ્ઞાન)ના; તથા ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન અને કેવળદર્શન એ ચાર નિરાકાર ઉપયોગના પ્રકારો કહેવાય. મુક્તાવસ્થામાં તો આ બારમાંથી ફક્ત કેવળજ્ઞાન અને કેવળ-દર્શન જ હોય છે.

પંદર આકાર-પ્રકારના જીવો મોક્ષ મેળવવાના અધિકારી છે. એ દષ્ટિએ મોક્ષના પંદર ભેદો કહ્યા છે. મુક્તાવસ્થામાં વ્યક્તિત્વ-સંખ્યા સિવાયનો બીજો કોઈ જાતનો ભેદભાવ રહેતો નથી, કારણ કે ત્યાં ભેદનું કોઈ પણ કારણ (કર્મ) રહ્યું નથી.

મુક્ત જીવો લોકના અગ્રભાગે—છેડે જઈને રહે છે. તેઓને જૈનો ' સિદ્ધ ' કહે છે. લોક પછી-અલોકમાં ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય નથી એટલે ત્યાં કોઈની ગતિ કે સ્થિતિનું સાધન નહિ હોવાથી આત્મા અલોકમાં જઈ કે રહી શકે નહિ, એ જૈનસિદ્ધાંત છે. છતાં કેટલાક નવા અને જૂના જૈનેતર પંડિતોએ ' જૈનોના મુક્ત જીવો હમેશાં આગળ ને આગળ ગતિ કર્યા કરે છે—નિલ દોડ્યા જ કરે છે ' (જૂઓ-અદ્વૈત સિદ્ધિગ્રન્થ) એમ પૂર્વપક્ષ કરી જૈનધર્મનું ખંડન અને ઉપહાસ કર્યું છે—કરે છે. તે તેમની મોટી ભ્રાન્તિ છે. કારણ કે જૈનધર્મ

તેણે માનતો જ નથી એમ હું મારી લાખા કાળની તપાસથી
કહું છું તમામ ક્રોનોના મૂળથી ક્ષય થયા પછી શરીરમાંથી છૂટી
('કૃત્સ્નકર્મક્ષયો મોક્ષ' તં ૧૦-૨) મુક્તા જીવ બહુ જ ટૂંકા
સમયમાં બોધે સોડના અગ્ર ભાગમાં જઈને સ્થિર રહે છે ('તદનન્ત-
રમૂર્ચ્વં ગચ્છતિ આલોકાન્તાત' તત્ત્વાર્થ સૂત્ર ભાષ્ય ૧૦-૫) એમ જોનાના
બધા મ પ્રદાણોનું માનવું છે આ સંબંધમાં ન્યાય અને વેદાન્તના
મહાન વિદ્વાન કાશીવાળા શ્રીચિત્ પડિત રાજેન્દ્ર શાસ્ત્રીજીની માથેના
મહારા પત્ર-વ્યવહારમાં તેમણે મને જણાવેલું કે- 'પ્રાચીન વૈદિક વિદ્વાનોએ
કયા આધારે તેવો પૂર્વપક્ષ કરી ખડન કર્યું છે તે મહારા જાણતા નથી
માટે હું એ વિષે કંઈ પણ કહી શકું નહિ ' વિદ્વાનોએ તો અમુક
દર્શનકાર શું માને છે, એ સપૂર્ણ રીતે જાણીને જ તેના ખડન
મંડનમાં ઉતરવું જોડે

(૯)

૯-૧૬ સ્વચ્છેદશપ્રદેશ અવયવો-પરમાણુઓનો મોટો જથ્થો-
વસ્તુ તે રૂઢ રૂઢનો અમુક ભાગ તે દેશ અને રૂઢ (જગ્યા)
સાથે જોડાએલો નાનામાં નાનો કે જેના બે ભાગ ન થાય તેવો અણ
તે પ્રદેશ કહેવાય છે જ્યારે રૂઢ એટલે જગ્યાથી પ્રદેશ જૂદો પડે
ત્યારે તે પ્રદેશનું જ નામ 'પરમાણુ' મહેવાય છે, તેથી પુદ્ગલના ચાર
બેદો થાય છે જ્યારે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને જીવાસ્તિકાપના પ્રદેશો
મૂળદ્રવ્ય-અવયવનીથી કદી પણ વિખૂટા પડતા નથી, માટે તે ચારે ના ત્રણ
ત્રણ બેદ જ છે કેમકે આ ચારે દ્રવ્ય અણપી મળદ્વ અને વ્યાપક છે
પુદ્ગલ (જડ) ના પ્રદેશો જૂદા થઈ શકે છે જૂદા પડેના પ્રદેશોનું
નામ 'પરમાણુ' કહેવાય પરમાણુ એ એક જીણામાં જીણો પદાર્થ અને
જડચીજનું ડેન્દામાં ડેન્દું કાચું છે પુદ્ગલનો સ્વભાવ વધતું, ઘટતું,

પૂર્ણ થવું, નવું જૂનું થવું વિગેરે છે. પરમાણુ અને તેથી બનેલ દ્રવ્યભૂકાદિ સ્કંધ એ બંને ‘ પુદ્ગલ ’ કહેવાય છે. (તત્ત્વાર્થ ૫-૨૫, તથા ભગવતી સૂત્રની ટીકા શતક ૧ ઉદ્દેશક ૪). પુદ્ગલનો સ્કંધ બેથી લઈ અનંતાનંત પરમાણુનો હોઈ શકે છે, જ્યારે બીજા દ્રવ્યોનો સ્કંધ નિયતાકારનો જ હોય છે.

સાંખ્ય દર્શન પૃથ્વીને ગન્ધતન્માત્રા-(પ્રકૃતિનો એક ભેદ) જન્ય માને છે. (જૂઓ-સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી કારિકા ૩). અંધકાર અને છાયાને નૈયાયિક દર્શન તેજ-આતપનો અભાવ માને છે. (જૂઓ-મુક્તાવળી). તેમ પૃથ્વી વિગેરેમાં સ્પર્શ, વર્ણ, રસાદિ બધા ગુણો માનતા નથી. ઐહો આત્માના અર્થમાં પુદ્ગલ શબ્દ વાપરે છે, તેથી ગ્રંથકારે કહ્યું છે કે ‘ મૂર્તિમન્તઃ પુદ્ગલાઃ સ્પર્શવર્ણરસગન્ધવન્તશ્ચેતિ ’ ‘ પુદ્ગલો મૂર્તિ અને સ્પર્શાદિવાળા છે. ’ તથા ‘ તતઃ પૃથિવ્યાત્તપ...’ પૃથ્વી તડકો અંધારું, પ્રકાશ, છાયા વિગેરે પુદ્ગલના રૂપાન્તરો છે ” (પૃ. ૯-૧૬). જગત્ની તમામ નાની મોટી રૂપી જડ ચીજોનું મૂળ કારણ પરમાણુરૂપ પુદ્ગલ છે અને પરમાણુ સ્વરૂપી કદી પણ નષ્ટ નહિ થતું હોવાથી તે નિત્ય છે. જ્યારે સ્કંધ રૂપ પુદ્ગલમાં કારણપણું અપેક્ષિત છે. કાર્યપણું નિશ્ચિત છે. ઉત્તરના સ્કન્ધ (જથ્થા) નું પૂર્વસ્કંધ કારણ છે. પરંતુ પૂર્વના પરમાણુ અથવા પોતા કરતાં નાના સ્કન્ધોથી મોટો સ્કન્ધ ઉત્પન્ન થયો હોય કરી તે કાર્ય છે. તેથી સ્કન્ધ અનિત્ય કહેવાય છે. જૈનશાસ્ત્રકારોએ પુદ્ગલના આઠ પ્રકારો માન્યા છે. જેમાં જગત્ની તમામ ચીજો, કર્મ, ભાષા, મન વિગેરે રૂપીપદાર્થોનો સમાવેશ થાય છે. જૈન, નૈયાયિક, વૈશેષિક અને ઐહો રૂપી ભૌતિક જગત્નું છેલ્લું કારણ પરમાણુ માને છે, જ્યારે સાંખ્ય, યોગ અને વેદાન્તના બધા સપ્રદાયો પ્રકૃતિ માને છે, તેથી તેઓ પ્રકૃતિવાદી કહેવાય છે.

(૧૦)

૧૦-૫ ધર્મદ્રવ્ય જીવ અને પુદ્ગલ એ બંને મળેલા કે જૂદા જૂદા પોતપોતાના સ્વભાવમળથી ગતિ કરતા હોય તેમા મદદ રૂપે ગતિમા મદાય કરનાર જે નિમિત્ત રૂપ પદાર્થ તેનુ નામ છે ધર્મદ્રવ્ય-ધર્માસ્તિકાય તેમ પોતાના સ્વભાવથી જ ગ્ચિત્તા કરતા જીવ અને પુદ્ગલની સ્થિતતામા જે નિમિત્ત રૂપ દ્રવ્ય તે છે અધર્મદ્રવ્ય-અધર્માસ્તિકાય અહિં ગતિથી હાલવુ, ચાલવુ, ચઢવુ ઉતરવુ, ફરવુ, ગોળ કરવુ, પિંગેરે શરીરની તમામ જાતની ક્રિયા અમળવી તેમ સ્થિતિથી શરીરની તમામ ક્રિયાઓનો અભાન સમજવો આ બંને દ્રવ્યો નિત્ય, સ્થિર, અપૂર્ણ સોઢવ્યાપી, અને અમખ્યાન પ્રદેશવાળા છે (ભગવતી સૂત્ર શતક ૨, ઉદ્દેશક ૧૦ મા એ વિશે સારી ચર્ચા છે)

દેટલાક લોકો આ બંને દ્રવ્યોને ધર્મ-પુણ્ય અને અધર્મ-પાપ તરીકે માને અને મનાવે છે, પણ જૈનસિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ એ તેમની બ્રાન્તિ છે દરેક કાર્યમા ઉપાદાન (મૂળ) કારણ-અમાધારણ કારણ મિવાય નિમિત્ત કાર્યની પણ અવસ્ય અપેક્ષા ગ્રહે છે નિમિત્ત કારણ મિનાય કોઈપણ કાર્ય મિદ્ધ થતુ નથી એ રીતે જીવ અને પુદ્ગલ (જડ) ગતિ અને સ્થિતિ કરે, તેમા ઉપાદાન કારણુ તો તે પોતે જ છે, પણ તેમા નિમિત્ત કારણુ કોણુ ? તે માનવુ તો પડશે જ તેથી જીવ અને પુદ્ગલને ગતિ અને ગ્ચિતિમા જે નિમિત્ત રૂપ મદાયક કારણુ હોય તેનુ નામ જૈનદર્શને અનુક્રમે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય ગણ્યુ છે વળી જે ગતિ અને ગ્ચિતિને મર્યાદિત કરવામા કોઈ પણ કારણુ ન માનીએ તો જીવ અને પુદ્ગલ પોતાના સ્વભાવથી ગતિ કરતા કોઈ કાળે માન વિષ્ણુ પડી જશે એટલે કે એક દ્રવ્ય લોખમા અને બીજુ દ્રવ્ય અતોકમા ચાલ્યુ જશે આ આપત્તિને

ટાળવા માટે જીવ અને પુદ્ગલની ગતિ અને સ્થિતિને મર્યાદિત કરવાનું કોઈ પણ કારણ માનવું જોઈએ. અને તે જે કારણ હોય તેનું નામ ધર્મ—ધર્માસ્તિકાય અને અધર્મ—અધર્માસ્તિકાય છે. નામ ગમે તે રાખો. નામમાં કોઈનો વિરોધ નથી; પણ પદાર્થ તો માનવો જ જોઈએ. આગમ સિવાય તર્કથી પણ તે બંને દ્રવ્યો સિદ્ધ થાય છે. અનેકાર્થક શબ્દ હોવાથી ધર્મનો અર્થ પુણ્ય અને અધર્મનો અર્થ પાપ થાય છે ખરો, પણ દ્રવ્ય નિરૂપણના પ્રસંગમાં તો અહિં ગતિ સ્થિતિમાં સદાયક દ્રવ્યોનો જ અર્થ કરવો જોઈએ. ‘હરિ’ શબ્દના કૃષ્ણ, ઇન્દ્ર, ઘોડો, વાંદરો વિગેરે અનેક અર્થો થવા છતાં કૃષ્ણના પ્રસંગમાં તો હરિનો અર્થ કૃષ્ણ જ કરાશે અને ઇન્દ્રના પ્રસંગમાં ઇન્દ્ર જ કરાશે. બીજો નહિ.

(૧૧)

૧૧-૧૬ નિત્યશ્ચ લોકાઽઽકારાપ્રમાણોઽસદ્વ્યાતપ્રદેશકઃ.....કાળ માટે અહિં લખ્યું છે કે:—‘ તે નિત્ય, લોકવ્યાપ્ત અને અસંખ્યાત પ્રદેશવાળો છે ’ આ ઉદ્દેશથી કેટલાકને આશ્ચર્ય થશે અથવા ગ્રંથકારની ભૂલ જણાશે. કેમકે એત્યારે આપણામાં આવી એકાંત માન્યતા છે કે:—‘ કાળ દ્રવ્ય નથી, સમયરૂપ હોવાથી તેના પ્રદેશો પણ નથી. ’ પણ આશ્ચર્ય લગાડવાની કશી જરૂર નથી. ૨વે ૦ જૈન આગમોમાં પર્યાય—(ભેદ) નયની દૃષ્ટિએ કાળને પણ દ્રવ્ય માન્યું છે. જેમ:— ‘ કતિ ણં મંતે ! દવ્વા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! છ દવ્વા પણ્ણત્તા, તં જહા—ધમ્મત્થિકાણ, અધમ્મત્થિકાણ, આગાસત્થિકાણ, પુગ્ગલત્થિકાણ, જીવત્થિકાણ, અદ્ધાસમણ ’ ભગવાન્ મહાવીરને પુછ્યું કે:—કેટલા દ્રવ્યો છે ? ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે:—‘ હે જૈન ! છ દ્રવ્યો છે, તે આ પ્રમાણે:—ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, પુદ્ગલ, જીવ અને કાળ. ’

કાળને દ્રવ્ય માનવાવાળાની યુક્તિ છે કે:—વૃદ્ધજીવનપણાનું જ્ઞાન, કાળકૃત

પહેલા પછીનું જ્ઞાન સાથે અને ક્રમનુ તથા બહેલા મોડાનું જ્ઞાન આપણને થાય છે એનું નિમિત્ત કારણ કોઈ હોવું જોઈએ તે નિમિત્ત કારણ કાળ મિનાય ખીણ ધરતું નથી, માટે કાળને દ્રવ્ય માનવું જોઈએ

લાખા તથા પૂર્વકાળને લીધે વૃદ્ધ-મોટા, પહેલા, જલ્દી વિગેરેના વ્યવહાર થાય છે તેમ દૂકા તથા પાછળના કાળને લીધે જુવાન-નાનો, પછી, મોકુ વિગેરે કહેવાય છે અને તેથી આપણને તેવું જ્ઞાન થાય છે કલાક, દિવસ, મહિના, વર્ષ, ઋતુ, ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળ વિગેરે વ્યવહારનું કારણ પણ કાળ પદાર્થ જ છે 'એમનંત ગીતે કાળ દ્રવ્ય નથી' એમ જોતો કહી શકે જ નહિ અને તેથી પર્યાયનયની દૃષ્ટિએ કાળને દ્રવ્ય માની ત્રણે કાળમાં તેના અનન્ત મમય-પર્યાયો હોવાથી તેમાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ક્ષયપણ તથા ગુણપર્યાયયુક્તપણ પણ તત્ત્વાર્થ-ભાષ્યની મોટી દીક્રા (૫-૩૮, ૫ ૪૩૧) ધરાવે છે તેમ કાળમાં પ્રદેશો અવયવો તથા પરિણામિપણ પણ શ્રીસિદ્ધમેનગણિએ ત૦ મૂ૦ ની દીક્રામાં સિદ્ધ કર્યું છે ('સપ્રદેશ કાલો દ્રવ્યત્વાદ્, આત્માકાશ-દિવત્, તત્ત્વ પરિણામ્યપિ પ્રદેશવત્વાત્ તદ્વદેવેતિ । ક્ષેત્રતો ભાવત્ત્વ સાવયવ એવ' ૫ ૪૮૪) પ્રદેશો માનવાથી કાળમાં અસ્તિત્વપતા પણ માની છે ('ન ચૈતાવતાઽત્યાસ્તિકાયતાપહોતુ શમ્યા' ત૦ મૂ૦ ૫ ૪૩૪)

મતલબ કે દ્રવ્યાર્થિક નયની દૃષ્ટિએ કાળને દ્રવ્ય માન્યું નથી જ્યારે પર્યાયાર્થિક નયથી માન્યું છે તેથી દ્વિગમરોજ કાળને દ્રવ્ય માને છે એમ માની જ્ઞેતામરોએ વિશેષ કંઠવાની કરી જરૂર નથી અથવા અન્યકાર ઉદાર હોવાથી તેમ આ અન્ય મર્વોપયોગી હોવાથી આમાં પહેલા જ્ઞે ની અને પછી દ્વિગમરોની એમ બંને ૩૬ માન્યના લખી છે એમ પણ કહી શકાય

વર્તના જ્યારે કાળને નવાન્તરની દૃષ્ટિએ જૂદું દ્રવ્ય માન્યું છે

ત્યારે તેનું કાર્ય, તેનો ઉપકાર વિગેરે બધું તેમાં માનવું જોઈએ. એથી વર્તના વિગેરે કાળનાં કાર્યો બતાવ્યાં છે, અર્થાત્ વર્તનાદિ બીજા પદાર્થો ઉપર કાળનો ઉપકાર છે. વર્તનાનો અર્થ ઉત્પત્તિ, ક્રિયા કરવી, વર્તવું અથવા ગતિ થાય છે. ધર્માસ્તિકાય, જીવ, પુદ્ગલ વિગેરે દ્રવ્યો પોતપોતાના સ્વભાવથી પ્રતિસમય જે કાર્ય કરે છે તેમાં ઉપાદાન કારણુ તો તે પોતે જ છે પણ નિમિત્ત (અપેક્ષા) રૂપે પ્રેરણા કરવી તે વર્તના છે અને આવી વર્તના કાળ સિવાય બીજામાં ઘટી શકે નહિ, માટે તે કાળનું લક્ષણ કહેવાય છે. 'અસાધારણધર્મો હિ લક્ષણમ્'.

(૧૨)

૧૨-૪ પુણ્યાશ્રવ...અહિં આશ્રવના બે ભેદ બતાવ્યા છે. સુખાદિ અભીષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્તિનું કારણુ તે પુણ્યાશ્રવ, ને તેથી વિપરીત પાપાશ્રવ. પુણ્યાશ્રવ વિષયસુખરૂપ ફલને આપનાર હોવાથી આત્મિક દૃષ્ટિએ સોનાની બેડીની જેમ ઉપાધિ રૂપ હોઈ કરી તે પણ ત્યાજ્ય છે. દ્વિચત્તવારિન્નાદ્દેદમિન્નઃ પૌર્વઃ આ સ્થળે 'પૌર્વ' શબ્દથી પહેલો પુણ્યાશ્રવ સમજવાનો છે. પુણ્ય ૪૨ પ્રકારે ભોગવાય છે. માટે તેના બેતાલીસ ભેદો છે. (નવતત્ત્વમાં ૧૫ થી ૧૭ મી ગાથા સુધી તે ૪૨ ભેદો બતાવ્યા છે). પાપનું ફળ ૮૨ પ્રકારે ભોગવાય છે માટે પાપઆશ્રવના ૮૨ ભેદો છે. (નવતત્ત્વ ગાથા ૧૮ થી ૨૦ સુધીમાં) બંનેના આ ભેદો કાર્ય હોવા છતાં પુણ્ય અને પાપને બાંધવાના કારણુ પણ થઈ શકે છે. એટલે તે કાર્ય અને કારણુ બંને કહી શકાય છે.

આગળ ઈન્દ્રિય કષાય વિગેરેના બેતાલીસ ભેદો ગ્રંથકારે લખ્યા છે. તે કર્મ બાંધવાના હેતુ હોવાથી આશ્રવ છે. આશ્રવના દ્રવ્ય અને ભાવ બે ભેદો છે. કર્મનું આવવું તે દ્રવ્યાશ્રવ, અને આત્માનો કર્મ આણુવા શ્રોત્ર્ય જે વિચાર તે ભાવાશ્રવ. એવી રીતે કર્મને રોકવાની

ક્રિયા કરવી તે દ્રવ્યમ્બર અને આત્માના તેવા સારા અધ્યવમાયો-
નિચારો તે ભાવસ વર છે, નવે તત્ત્વના દ્રવ્ય ભાવ ભેદો થઈ શકે છે

(૧૩)

૧૩-૭ ચારિત્રાણિ ચારિત્ર એટલે આત્મિક ક્રિયા અથવા
આત્માના સ્વભાવમા તદ્વીનતા-સ્થિતતા તેના ભેદો પાત્ર છે તે આ
પ્રમાણે-મામાયિક, હેદોપસ્થાપ્ય, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મમ પરાય
અને યથાખ્યાત

(૧૪)

૧૩-૧૨ સકામા ઇચ્છા પૂર્વક સ્વતન્ત્રી તપસ્યાદિ દ્વારા
કર્મનો ક્ષય કરવો તેનું નામ અકામ નિર્જરા, અને ઇચ્છા વગર પગ-
ધીનતા કે શૂન્યતાથી કંઈ સહન કરી કર્મનો ક્ષય કરવો તેનું નામ
અકામ નિર્જરા છે નિર્જરા એટલે કર્મનું ઝરવું-ક્ષય થવું તપ વિગેરે
તેના કારણોને પણ નિર્જરા કહી શકાય છે નિષ્કામ ઉપામના, શુદ્ધ
ચારિત્ર વિગેરેનો સમાવેશ સકામ નિર્જરામા કરી શકાય

(૧૫)

૧૫-૩ યોગ આત્માના સહયોગથી મન વાણી અને શરીરના
વ્યાપારને અર્દિ યોગ કહ્યો છે (' શરીરવાહન કર્મ યોગ ' તત્ત્વાર્થ-
સૂત્ર ૬-૧) મનના ચાર, વાણીના ચાર, અને શરીરના સાત પ્રકારના
વ્યાપાર (ક્રિયા) હોઈ કરી ત્રણેના કુલ ૫૬૨ ભેદો છે (ભૂઓ ૬૩૬.)

(૧૬)

૧૫-૬ સતપથપરુવણયા સતપથમરૂપણા વિગેરે આ બધું મોક્ષનું
સ્વરૂપ નથી, પરંતુ મોક્ષ મળવાની રૂપ વિચાર કરનાર-મોક્ષને સારી

રીતે ઝોળખવાનું સાધન (ઉપાય) છે. જૈનપરિભાષામાં આને દ્વાર પણ કહે છે. મોક્ષ સિવાય બીજા પદાર્થોનું પણ સ્ફુટ જ્ઞાન આ નવ સાધનોથી કરાય છે. (જૂઓ તત્ત્વાર્થ ભાષ્યટીકા ૧-૮). મોક્ષ છે કે નહિ ? અને છે તો કેવો ? વિગેરે પ્રશ્નો-શંકાઓ કરી મોક્ષની સત્તાનો નિર્ણય કરવો એનું નામ છે સત્પદ્મપ્રરૂપણા. એ રીતે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર વિગેરેથી પણ મોક્ષનો વિચાર કરી શકાય છે. મોક્ષનું સ્વરૂપ તો બધાં કર્મોનો મૂળથી ક્ષય કરવો તે છે.

(૧૭)

૧૫-૧૪ સમ્યક્ત્વ...સમ્યક્ત્વનો અર્થ અહિં સાચા તત્ત્વ ઉપર સાચી શ્રદ્ધા થવી તે થાય છે. આ વસ્તુ દોષોના ઉપશમ ક્ષયોપશમ તથા આત્માના આધ્યાત્મિક વિકાસથી આત્મામાં પ્રગટે છે. (જૂઓ તત્ત્વાર્થ અધ્યાય ૧ લો). યોગશાસ્ત્રમાં આચાર્ય શ્રી હિમચંદ્ર, સાચા દેવ, ગુરુ અને ધર્મ ઉપર શુદ્ધ શ્રદ્ધા થવી તેવો સમ્યક્ત્વનો અર્થ કરે છે. પણ વિચારક દષ્ટિએ પહેલો અર્થ સારો લાગે છે. સમ્યક્ત્વ એ આત્માનો મોટો ગુણ છે. આત્માની વિકસિત દશાનું એક ચિહ્ન છે. આ ગુણ પ્રાપ્ત થતાં આત્માને વસ્તુ અને તેના ધર્મોની સાચી ઝોળખાણ થાય છે. અને ઝોળખાણ થયા પછી તે ઉપર સજ્જડ શ્રદ્ધા-રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. જૈનકુળમાં ઉત્પન્ન થનારને જ આ ગુણ ઉત્પન્ન થાય એમ આગ્રહ પૂર્વક કહી શકાય નહિ, તેમ અન્ય ધર્મ કુળ કે વિદેશમાં ઉત્પન્ન થનારને સમ્યક્ત્વ ન જ હોય એમ પણ ભાર દબને કહેવાય નહિ. આત્મગુણના વિકાસનો કોઈએ ઈર્જનરો લીધો નથી. ઉન્નત વિચાર, પવિત્ર આચાર અને સતત પ્રયત્નના દઢ સંસ્કારોથી આ વસ્તુ નળી શકે છે. વૈદિક ગ્રંથોમાં કહ્યું છે કે:—દર્શન (સમ્યગ્દર્શન) યુક્ત જીવ નવા કર્મોથી લિપ્ત થતો

નથી ' ખૈાદો પણ આને જૂઠા નામથી માને છે. આનુ બીજુ નામ સમ્યગ્દર્શન પણ છે દોષોનો ઉપશમ વૈગ્ય અને આગતકલાવ થવો, તથા તત્ત્વ બુદ્ધિ જાગવી નિગેરે એના ક્રમિ પરિણામો છે ઉત્પત્તિ કારણોના ભેદથી ઔપચારિક, ક્ષાયોપગમિક, ક્ષાયિક, વિગેરે એના ભેદો છે સત્તા ૩૫ સમ્યક્ત્વ જીવ માત્રમા હોય છે, પણ બાહ્ય સાધનોથી અથવા નિમર્ગ (આન્તરિક પરિણામ) થી તેનો આવિર્ભાવ અને નિકામ અમુક જીવોમા જ થાય છે તેવા જીવો જૈનશાસ્ત્રમાં જ ય દેખા છે, બાકીના અભવ્ય છે આ બેને અનાદિ કાળથી તેના જ સ્વભાવનાળા છે કોઈના ડરનાથી થયા નથી બલ્કે મોક્ષમા જાને યોગ્ય છે અભવ્ય યોગ્ય નથી કારણ કે તેનામા અમ્યદ્વતનો આવિર્ભાવ-ઉત્પાદ અને નિકામ ન જ થઈ શકે એમ જૈનતત્ત્વજ્ઞોની માન્યતા છે બહુ જીવો સ્થિતિએ પહોંચેલ યોગી, ડેવળી અને મુક્ત જીવો અમ્યગ્દર્શની નહિ પણ અમ્યગ્દષ્ટિ કહેનાય છે અને તે માદી અનત છે જૂઠા તત્ત્વાર્થ બાબતની દીધ

(૧૮)

૧૬-૩ પ્રમાણ . જેથી વગ્તુ મપૂર્ણ પાગખી ગકાય તેનું નામ પ્રમાણ છે મપૂર્ણ પાગખનાનું લામ જ્ઞાનવી જ થાય, જડથી નહિ, માટે જ્ઞાન જ પ્રમાણ થઈ શકે વળી તે જ્ઞાન પોતાનો પ્રકાશ પણ દીનાની પેઠે પોતે જ કરે કે દીવો જેમ પોતેજ પોતાને પ્રકાશિત કરતો ધરમા ગહવી ચીત્તેને પ્રગાળિત કરે છે, તેમ જ્ઞાન પોતાની મેળે પ્રકાશિત થતુ બીજી ચીત્તેનું પણ જ્ઞાન કરે છે આ અબધમા આકાશગ્તામ્ય અને મન્મથતિર્કમા ધણુ વિશદ વર્ણનગ્વામા આવ્યું છે જેનો પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ મુખ્ય એ પ્રમાણ માને છે પ્રમાણ વિષે દાર્ગનિરોની જૂદી જૂદી માન્યતાઓ છે તે માટે જૂઠા ૩૦ મુ પેજ

(૧૯)

૧૬-૮ અનુભવ.....દ્વિદ્રિયાદિ અને જ્ઞાનના વ્યાપાર પછી આત્મામાં નીપજેલું પરિણામ-ફળ તે અનુભવ કહેવાય. તે સાચો અને જુદો એમ બે પ્રકારનો હોઈ શકે. જેવા પ્રકારની વસ્તુ છે તેવા પ્રકારનું જ જ્ઞાન થવું તે સાચો-યથાર્થ અનુભવ કહેવાય. (' તદ્વતિ તત્પ્રકારકોઽનુભવો યથાર્થઃ '). તેનાથી ઉલટો તે અયથાર્થ-જુદો કહેવાય. અથવા પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થએલ જે પ્રતીતિ (જ્ઞાન) તે છે અનુભવ; અને તેનું જ નામ વ્યવસાય છે. જૈનગ્રંથોમાં સાચા અનુભવને પ્રમાણજ્ઞાન (વ્યવસાય) કહ્યું છે. અને જુદા-ખોટા અનુભવને સમારોપ (અપ્રમાણજ્ઞાન) કહ્યો છે. સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાય એ સમારોપના ભેદો છે.

(૨૦)

૧૬-૧૪ અનધ્યવસાય.....અનધ્યવસાય એટલે અસ્પષ્ટ-ઝાંખું જ્ઞાન. (જે કે આ જ્ઞાન જૂઠું કે સંદિગ્ધ નથી હોતું, છતાં વ્યવહારમાં ઉપયોગી નહિ તેવું સામાન્ય અસ્પષ્ટ હોવાથી તેને સમારોપમાં દાખલ કર્યું છે.) જૈન ગ્રંથોમાં (આગમાદિમાં) આતું નામ દર્શન પણ છે. ઐહો આતે નિર્વિકલ્પ કહે છે, અને આ જ જ્ઞાન સાચું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે, એમ તેમનો સિદ્ધાન્ત છે. જૂઝો-ન્યાયબિદુ.

(૨૧)

૧૭-૭ લક્ષણ.....જે ધર્મ બીજે ઠેકાણે ન મળે તે ધર્મ (ગુણ) ' લક્ષણ ' કહેવાય. લક્ષણના બે ભેદ છે. એક તો આત્મભૂત-એટલે હમેશાં વસ્તુ સાથે તાદાત્મ્યથી રહેનાર. અને બીજું

અનાત્મભૂત-એટલે વસ્તુથી લિપ્ત પણ તે વસ્તુ માથે જ મળે છે રાખનાર 'સ્વપરચ્ચવમાયિપણ્ય' એ પ્રમાણનું આત્મભૂત લક્ષણ છે 'સામાન્ય' અને 'વિશેષ' એમ આ ગુણને બે પ્રકાર છે

(૨૨)

૧૭-૧૧ ઉપાદાન નૈયાયિક વિગેરે આને 'મમવાયિગ્રણ્ય' કહે છે સહકારિને 'અસમવાયી' અને અપેક્ષાને 'નિમિત્ત' ગણેલાં. એણે એણખાવે છે 'ઉપાદાન' એટલે મૂળ દ્રવ્ય, જેનાથી વસ્તુ બને છે તે પર્યર્થ

(૨૩)

૧૭-૧૪ કાર્ય માટી વિગેરે મૂળ દ્રવ્યનો જે આકાર (ઘટાદિ) તે 'કાર્ય' અને તે આકાર (કાર્ય)નું જે પૂર્વ ૩૫ (માટી વિગેરે) છે તે 'કારણ દ્રવ્ય' કહેવાય મતલબ કે જે ઉત્પન્ન થાય તે વસ્તુ 'કાર્ય' અને જેમાથી ઉત્પન્ન થાય તે વસ્તુ 'કારણ' છે

(૨૪)

૧૮-૧ પ્રમાણ અહિં 'પ્રમાણ દ્વિપ્રમેદ' ને બાદે 'પ્રત્યક્ષપ્રમાણ દ્વિપ્રમેદ' નોંધએ કેમકે 'સામ્યવહારિક' અને 'પારમાર્થિક' એ બન્ને રૂપ પ્રત્યક્ષના બેદો છે

(૨૫)

૧૮-૭ મતિશ્રુતી ઇન્દ્રિયો અને મનના મુખ્ય વ્યાપારથી જે જ્ઞાન થાય તે 'મતિજ્ઞાન' તથા ઉપદેશ અને પુસ્તકોથી જે જ્ઞાન ઉપજે તે 'શ્રુતજ્ઞાન' છે 'મતિ' વર્તમાન વિષયનું જ હોય છે, જ્યારે 'શ્રુતજ્ઞાન' ત્રણે કાળના વિષયનું હોય છે આખ, નાક, કાન

અને મન વિગેરે ઈન્દ્રિયોની સહાયતાથી આત્માને રૂપાદિ અને સુખાદિનું જે જ્ઞાન થાય છે તે બધું ખરી રીતે તો ‘પરોક્ષ’ જ કહેવાય. ઇન્દ્રિયો અને મન જડ છે. તે ચૈતન્ય (જ્ઞાન) સ્વરૂપ આત્માથી પર-જૂદાં છે એટલે પરોક્ષ કહેવાય છે. તત્ત્વદષ્ટિથી આમ હોવા છતાં વ્યવહારમાં આંખ, કાન વિગેરેથી ઉત્પન્ન થતું ‘રૂપાદિ’ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ મનાય છે, તેમ નૈયાયિક, વૈશેષિક, બૌદ્ધ અને સાંખ્યાદિ દર્શનો પણ પ્રસ્તુત જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ માનવા લાગ્યા તેથી શ્રી-હિમાસ્વાતિ પછીના જિનભદ્રક્ષમાશ્રમણ, દેવવાચક, હરિભદ્રસૂરિ વિગેરે જૈનલેખકોએ આ પરોક્ષ જ્ઞાનને ‘સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ’ તરીકે માન્યું છે. ‘સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ’ એટલે વ્યવહારિક દષ્ટિથી-લૌકિક પ્રત્યક્ષ.

(૨૬)

૧૮-૧૭ ધારણા...યાદ કરી શકાય તેવું જ્ઞાન. ધારણ કરવું તેવું નામ ‘ધારણા’. નિશ્ચિત જ્ઞાનનું નામ ‘અવાય’ છે. (તત્ત્વાર્થાદિમાં ‘અવાય’ લખ્યું છે) જે અવાય લવિષ્યમાં સ્મરણ કે પ્રત્યભિજ્ઞાન કરવા જેટલો મજબૂત થાય તેવું નામ છે ‘ધારણા’. તેના અનંત ભેદો થઈ શકે છે. મતલબ કે ધારણા એ અવાયના સંસ્કારોનું વિકસિત પરિણામ છે. નૈયાયિકો ધારણાને ‘સંસ્કાર’ કહે છે. પણ તેઓ સંસ્કારને જડ માને છે. ધારણાથી કાળાન્તરમાં સ્મૃતિ-સ્મરણ પ્રત્યભિજ્ઞાનાદિ થાય છે ‘અવિચ્યુતિ’ એ અવાય પછી થનારો ધારણાનો જ એક ભેદ છે. આ બધા જ્ઞાનના જ પર્યાયો-આકારો છે. ધારણા વધારેમાં વધારે અસંખ્ય વર્ષો સુધી ટકી શકે છે. જૂઓ-વિશેષાવશ્યક્રમાખ્ય.

પ્રત્યક્ષની જેમ પરોક્ષમાં પણ ધારણા થાય છે, અવધાન, કલ્પના, તર્ક, સમસ્યાપૂર્તિ વિગેરેમાં ધારણાની બહુ મોટી સહાયતા છે. વિનળી

કરતા પણ હજારો ગણો વેગ આ જ્ઞાનનો છે તે પોતાના સ્થાનમાં રહી ગમે તેટલી દૂર રહેલ વસ્તુને ક્ષણમાત્રમાં જાણવાની યોગ્યતા ધરાવે છે જ્ઞાનને દયાવનાર વિરોધી પદાર્થ (જ્ઞાનાવરણીય કર્મ) ને સનન અભ્યાસ અને તપશ્ચાર દ્વારા દૂર કરવાથી દરેકને તેવી યોગ્યતા માપડી શકે છે

(૨૭)

૧૯-૧ મતિજ્ઞાન મતિજ્ઞાનના દૂકાણમાં ૨૮ અને વિસ્તારથી ૩૩૬ ભેદો આ પ્રમાણે છે—દરેક ઇન્દ્રિય અને મનના અવગ્રહ વિગેરે ચાર ચાર ભેદો થાય છે ઇન્દ્રિયો પાંચ અને એક મન એમ કુલ ૭ છે એને ચારે ગુણતા ચોવીસ ભેદો થયા મન અને આખા મિનામ ચારનો રમ, ગદ્ય, શબ્દ અને સ્પર્શ માથે મયોગ થયા પછી જ્ઞાન થાય છે, તે જ્ઞાનને જૈન પરિભાષામાં 'વ્યજ્જનાવગ્રહ' કહે છે ચોવીસમાં ચાર ઇન્દ્રિયના આ ચાર ભેદ ઉમેગતા ૨૮ ભેદો થયા આ ૨૮ ભેદોના દરેકના બહુ બહુવિધ (તત્ત્વનાર્થસૂત્ર ભાષ્ય ૧-૧૬) વિગેરે બાર બાર ભેદો થાય છે પેલા અઠ્ઠાવીસ ને આ બાર માથે ગુણતા મતિજ્ઞાનના કુલ ૩૩૬ ભેદો થયા આત્પાદિકી, વૈનપિકી, કર્મજ્ઞ અને પાગિણામિકી, બુદ્ધિના આ ચાર ભેદ પણ મતિજ્ઞાનના જ માનવામાં આવે છે જૂઓ વિ આ ભાષ્ય

(૨૮)

૧૯-૨ વ્યજ્જનાવગ્રહ 'વ્યજ્જન' એટલે 'ઇન્દ્રિયનો વસ્તુ માથેનો મયોગ' (અડકવુ) ને મયોગથી થએલ જ્ઞાન તે 'વ્યજ્જનાવગ્રહ' કહેવાય એ પ્રાયશઃ જ્ઞાન છે આ જ્ઞાન એટલું બહુ ઝાપ્તુ હોય છે કે 'આ ક'ઈ છે' એવું જ્ઞાન પણ આત્માને સ્પષ્ટ થતું નથી આ

જ્ઞાનનો વિકાસ ચતાં આત્માને ‘કાંઈક છે’ એનું સામાન્ય જ્ઞાન થાય છે. આને જૈનો ‘દર્શન’ કહે છે. તે પછી જે અવગ્રહ-જ્ઞાન થાય છે. તેનું નામ ‘અર્થાવગ્રહ’ છે. અર્થાવગ્રહ પછી જ્ઞાનની સામગ્રી મળતાં ધારણા સુધી જ્ઞાન થાય છે. ઇન્દ્રિયો અને જ્ઞાનવિષે મહત્ત્વની વિચાર-પૂર્વક ચર્ચા વિશેષાવશ્યકભાષ્ય અને પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં કરી છે. જિજ્ઞાસુએ ત્યાંથી જોઈ લેવી.

(૨૯)

૧૯-૭ દેવનારક...દેવ અને નરક ભવમાં ત્યાંના દરેક જીવને જન્મથી જ ‘અવધિજ્ઞાન’ હોય છે. સારા જીવને સમ્યક્ અને ખરાબને ‘મિથ્યાજ્ઞાન’ હોય છે. તેમને આ જ્ઞાન મેળવવા ત્યાં કોઈમતનો પ્રયાસ કરવો પડતો નથી. તેથી જ તેમનું અવધિજ્ઞાન ‘મવપ્રત્યય’ ભવ-જન્મ કારણવાળું કહેવાય છે. જ્યારે મનુષ્ય અને તિર્યંચને તેમ હોતું નથી. તેઓને તો તપસ્યાદિ સાધનો દ્વારા અવધિજ્ઞાનને રોકનાર કર્મોનો નાશ કર્યાથી અવધિજ્ઞાન સાંપડે છે. તેથી કરીને તેમનું (મનુષ્ય અને તિર્યંચનું) જ્ઞાન ‘ગુણપ્રત્યય’ ગુણજન્ય કહેવાય છે. (જૂઓ તત્ત્વાર્થભાષ્ય ૧-૨૩.) ‘ગુણપ્રત્યય અવધિ સાધુને જ થાય’ એમ આ મૂળ ગ્રંથકરે કહ્યું છે તે તથ્ય જણાતું નથી. વિશિષ્ટ ગુણોથી ગૃહસ્થ અને તિર્યંચ સુદ્ધાંતે પણ આ જ્ઞાન થઈ શકે છે. હાં ‘મનઃપર્યાવજ્ઞાન’ તે વિશિષ્ટ સાધુને જ થાય’ એમ કહી શકાય (જૂઓ પ્રમાણભીમાંસા ૧-૧-૨૦ સૂત્રની ટીકા, આર્હત મત પ્ર૦ ની આવૃત્તિ પૃષ્ઠ ૨૬). અવધિનો અર્થ ‘હદ’ થાય છે. અમુક કાળ કે પ્રદેશની હદ સુધીનું જ્ઞાન તે ‘અવધિજ્ઞાન’. મનથી કરેલ વિચારોનું જેથી નિશ્ચિત જ્ઞાન થાય તે ‘મનઃપર્યાય જ્ઞાન’ કહેવાય. આ બંનેમાં ઇન્દ્રિય વિગેરે બાહ્ય સાધનોની જરૂર પડતી નથી તેથી તે પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

‘યતિ’ શબ્દ (પૃ ૧૯-૮) ની જગ ‘યતિન્’ શબ્દ પણ સાધુવાચક છે જૂઓ હૈમકોપ

(૩૦)

૨૧-૧૬ પ્રતિજ્ઞા નૈયાયિકો પ્રતિજ્ઞા વિગરે પાત્ર અવયવોને અનુમાનના ખામ અગો માને છે તેઓનો એવો આગ્રહ છે કે - ‘ખીગ્ગની મામે અનુમાન કરતા આ પાત્રે અવયવોનો પ્રયોગ ચોક્કમ કરવો જ જોઈએ, જો ન કરાય તો ‘ન્યૂન’ નામનું નિગ્રાહસ્થાન (નાદમા પગાજ્ય પમાડનારો એક દોષ) થાય છે ’ ‘હીનમન્યતમેનાન્યવયવેન ન્યૂનમ્’ (ગૌતમનું ન્યાય ફર્શન, પાત્રમો અધ્યાય ખીજી આહિક) જેનો નૈયાયિકોના આ આગ્રહને વખોડી કાઢે છે જૈનોનું કહેવું છે કે - પગથાનુમાનમા ‘પ્રતિજ્ઞા’ અને ‘હેતુ’ ના કથનથી જ મામેના માણુમને જ્ઞાન થઈ શકતું હોય તો પછી બાકીના ત્રણ અવયવો માટે આટલો આગ્રહ શા માટે ? ‘ધુમાકો હોવાથી આ પર્વત અગ્નિનાળો છે’ આ વાક્યથી જ માણુમને અનુભિતિ-અગ્નિનું જ્ઞાન થઈ જાય છે હા જો સામેનો માણુમ તદ્દન ભોટ-મૂર્ખ હોય તો કનચિત્ દષ્ટાતાદિનો ઉપયોગ કરનામા વાધો નથી (જૂઓ પ્રમાણુ મીમાસા ૨-૧-૩૪)

આ અથમા પૃ૦ ૨૨-૨ મા ‘બુદ્ધીનામવયવસજ્ઞા’ લખ્યું છે તેમા ‘બુદ્ધિ’ નો અર્થ મમજ્ઞતો નથી હું ધાર છું કે તેનો અર્થ પ્રતિજ્ઞાદિનું જ્ઞાન હશે

(૩૧)

૨૦-૮ મોડગ્નિમાન્ અર્હિ ‘સ સોડગ્નિમાન્’ હોવું જોઈએ

(૩૨)

૨૬-૩ સામાન્ય ‘મામાન્ય’ એટલે ‘જેનાથી એક સરખું’

જ્ઞાન થાય તેવો વસ્તુમાં રહેલો ધર્મ અને એક સરખું નામ'. જેમ:-
 ' હાથ, પગ, આંખ, કાન, વિગેરે અમુક વિશેષતાવાળો મનુષ્ય
 કહેવાય ' એવું જ્ઞાન થયા પછી તેવા લક્ષણ અને નામવાળાને આપણે
 મનુષ્ય સમજીએ છીએ. સામાન્યના ' ગાણુ ' અને ' મુખ્ય ' એમ
 બે ભેદો છે. ' વિશેષ ' એટલે ' જેનાથી વસ્તુમાં ખીજા કરતાં કંઈક
 ભેદ જણાય-વિશેષ જ્ઞાન થાય તેવો વસ્તુનો ધર્મ '. જેમ:-માણસમાં
 પશુ કરતા હાથ વિગેરેની વિશેષતા છે. પશુમાં શિંગ પૂછની વિશેષતા
 છે. સામાન્ય એટલે ' અન્વય ' અને વિશેષ એટલે ' વ્યતિરેક '. આ બંને
 ધર્મો વસ્તુના જ હોધ કરી વસ્તુથી સાવ જૂદા-સ્વતંત્ર નથી. એમ જૈન
 દર્શન કહે છે; છતાં આ ગ્રંથમાં ' સામાન્યવિશેષો સ્વતંત્રૌ ' (૨૬-૩)
 ' સામાન્ય અને વિશેષ સ્વતંત્ર છે ' એમ લખ્યું છે. જે ' તે સર્વથા જૂદા
 છે ' એવો અર્થ અહિં હોય તો તે જૈન દષ્ટિએ ઉચિત જણાતો નથી.
 મને લાગે છે કે તેમાં લાહીઆની ભૂલ હશે. કેમકે ગ્રંથકાર જ આગળ
 જતાં શ્રી અન્યયોગ વ્યં ૬૧૦ સ્થાવાદ મંજરીના શ્લોક ચોથાતું
 પ્રમાણ આપે છે, કે જે શ્લોકમાં સામાન્ય વિશેષના વસ્તુથી જૂદા-
 પણાતું ખંડન છે, એટલા માટે આના સંપાદનમાં મેં તે સ્થલે
 શંકાચિહ્ન [?] કર્યું છે. બાકી વસ્તુથી કોઈ દષ્ટિએ ધર્મોને જૂદા
 માનવામાં વાંધો નથી.

વૈશેષિક નૈયાયિકો દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સમવાય અને અભાવથી
 સામાન્ય વિશેષ ને સર્વથા જૂદા માને છે. સ્થાવાદ મંજરી શ્લોક ૧૪
 ૫૪ ૧૧૧ માં આનો વિસ્તારથી વિરોધ કર્યો છે.

(૩૩)

૨૮-૨ અજ્ઞાનનિવૃત્તિ...અજ્ઞાનનો અભાવ-સાચું જ્ઞાન. પ્રમા-
 ણનો ઉપયોગ થયા પહેલાં જે અભીષ્ટ વસ્તુના વિષયનું અજ્ઞાન હોય છે

તે પ્રમાણથી દૂર થાય છે, એટલે ‘અજ્ઞાન દૂર કરવું’ એ તમામ પ્રકારના પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રમાણોનું સુખ્ય ફળ અથવા કાર્ય છે કેમકે દરેક જીવ વસ્તુની ચોક્કસ ડરવાને માટે પ્રમાણનો આશ્રય લે છે અજ્ઞાન નિવૃત્તિ થયા પછી પર-પરા-ગૌણફળમા અધિકારીના ભેદથી બે ભેદ પડે છે એટલે કે વીતરગતે મર્વત્ર સમભાવ હોવાથી વસ્તુનું જ્ઞાન થયા પછી તે ઉપર ગગદ્વેષ નહિ થતા આત્મામા સુખ અને માધ્યસ્થવૃત્તિ થાય છે. તેથી તેમના પ્રમાણનું ખીજુ (પર-પરા) ફળ, ‘સુખ અને માધ્યમ્યભાન-ઉપેક્ષા’ હોય છે જ્યારે આપણે (વીતરાગ સિવાયના બધા જીવો) ગગદ્વેષ વાળા હોઈ કદી વસ્તુનું જ્ઞાન થયા પછી છદ્ધ વસ્તુને સ્વીકારવાની, અનિષ્ટને તજવાની અને જે કાંઈ કામની ન હોય તે વસ્તુ ઉપર ઉપેક્ષા કરવાની પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ, તેથી આપણા જ્ઞાનનું ખીજુ એટલે પર-પરા ફળ વીતરાગના કળ કરતા જૂદું છે દેવ, તિર્યંચ અને નરકના જીવો માટે પણ તેમજ મમજવુ પ્રમાણ ‘જ્ઞાન-સ્વરૂપ’ છે અને તેનું ફળ પણ અજ્ઞાનનો અભાન એટલે ‘જ્ઞાન-સ્વરૂપ’ છે પણ ‘પ્રમાણ’ એ ‘સાધન’ અને ‘ફળ’ એ ‘સાધ્ય’ હોઈ કરી બનેને બિન્ન માનવામા કદી બાધ નહિયો નથી જ્યોત્સો પ્રમાણ અને ફળ એ બનેને સાચ અભિન્ન-એકજ માને છે પણ તે ઠીક નથી, કેમકે જેમ દીવો પ્રગટ સ્વરૂપ છે અને તેનાથી પદાર્થો પણ પ્રગટિત થાય છે છતાં ‘પદાર્થોનો પ્રકાશ’ અને ‘દીવો’ જૂદા છે ‘પ્રમાણ’ એ પૂર્વકાળમા હોય છે, અને ‘ફળ’ પાછળથી નીપજે છે એટલે એક-‘કારણ’ અને ખીજુ ‘કાર્ય’ હોવાથી અલગ મનાય છે એ બને એક-જ પ્રમાણને ચતા હોવાથી ‘કથયિત અભિન્નપણું’ કહી શકાય છે તેથી નૈયાયિકો આ બનેને માવ જૂદા માને છે તેમના આગ્રહને પણ જોનો વખોડી કાટે છે

(૩૪)

૨૮-૧૧ સત્સમુદ્ર—જૈનોની દૃષ્ટિએ સમુદ્રો અને દ્વીપો (સ્થલ ભાગ) અસંખ્ય છે. જે એક પછી એક બંગડીના આકારે વીટાએલા છે. શિવરાજ નામના એક રાજર્ષિ થયા છે. તેમના અધુરા અવધિજ્ઞાનમાં સાત સમુદ્ર અને સાત દ્વીપોનું જ જ્ઞાન ભાસ્કું હતું; તેથી તેમનું જ્ઞાન ‘અવધિજ્ઞાનાભાસ’ કહેવાય. કેવળજ્ઞાનમાં તો આભાસને સ્થાન જ નથી. પ્રમાણનું સ્વરૂપ, ફળ, સંખ્યા, તથા હેતુ, દષ્ટાંત વિગેરેના જે લક્ષણો કહ્યા છે તેનાથી ઉલટાં-જૂઠાં લક્ષણોનું સમજવું કે કહેવું તે બધું ‘આભાસ’ કહેવાય. આભાસ એટલે ખોટું જ્ઞાન. જેમ પ્રમાણાભાસ, ફળાભાસ, દષ્ટાંતાભાસ, હેત્વાભાસ, નયાભાસ વિગેરે.

(૩૫)

૨૮-૧૮ અસિદ્ધવિરુદ્ધ...નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો સવ્યભિચાર (અનૈકાન્તિક), વિરુદ્ધ, સત્પ્રતિપક્ષ. અસિદ્ધ અને આધિત એ પાંચ હેત્વાભાસ માને છે (જૂઓ તર્કસંગ્રહ). જ્યારે જૈનોએ ત્રણ જ હેત્વાભાસ કેમ માન્યા ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે ‘સત્પ્રતિપક્ષ’ અને ‘આધિત’ એ બંનેને; જૈનોએ સાધ્યનું લક્ષણ બનાવતાં; ‘અનિરાકૃત’ વિશેષણથી દૂર કર્યા છે. (‘અપ્રતીતમનિરાકૃતમસીપ્સિતં સાધ્યમ્’ પ્રમાણનય તં ૩-૧૪) તેથી આ બેને હેત્વાભાસોમાં ફરીથી જૈનોએ માન્યા નથી. દિગંબરો ચાર હેત્વાભાસ માને છે. એટલે કે અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ અને અનૈકાન્તિક એ ત્રણ કરતાં ‘અકિંચિત્કર’ નામનો હેત્વાભાસ જૂદો માને છે. તેનું લક્ષણ તેઓ ‘અપ્રયોજકો હેતુરકિંચિત્કરઃ’ (ન્યાયદીપિકા પૃ. ૩૨) એ પ્રમાણે કરે છે. શ્વેતામ્બરોએ એવી યુક્તિઓ આપી છે કે તેને ત્રણથી જૂદો માનવાની જરૂર નથી, ઉપર કહેલ તે ત્રણમાં જ બધા હેત્વાભાસો સમાઈ જાય છે. જૂઓ રત્નાકરાવતારિકા ૬-૫૭. પૈજ ૧૧૪.

(૩૬)

૨૮-૧૫ અસિદ્ધતુર્વિશતિકા જૈન ન્યાયની દૃષ્ટિએ તો 'અમિદ્ધ'ના બે જ બેદો છે એક 'ઉભયામિદ્ધ' (જે હેતુ વાદી અને પ્રતિવાદી બન્નેને અસિદ્ધ હોય તે) અને બીજો 'વાદી અમિદ્ધ' બીજા દર્શનનાળાઓએ (નૈયાયિકાદિએ) અસિદ્ધતા વિસ્તાગની જાલ ફેલાવી 'સ્વરૂપામિદ્ધ' વિગેરે તેના ઘણા બેદો માન્યા છે તેની મધ્યા ચોનીમ નહિ પણ પરચીમના છે જૈનોએ તે બેદોમાંથી જે માયા છે તેનો મમાવેશ તો ઉપર કહ્યા તે એમાં જ કર્યો છે, ને બાકીના જે હેતુભામ તર્કકે નથી પડતા તેનું ખડન ગ્લાહગમતાગિકા (જૂઓ ૬-૫૧ સૂત્રની વ્યાખ્યા ૫૦ ૧૦૨ થી ૧૦૯ સુધી) વિગેરેમાં ક્યું છે એટલે કે 'આ ત્રયમાં અમિદ્ધના ૨૪ બેદો છે' એવો ઉદ્દેશ છે, તે બીજાની માન્યતાની દૃષ્ટિએ હોય એમ લાગે છે

(૩૭)

૨૮-૩ નૈયાયિકૈરુપાયિ 'અનૈકાન્તિક' ને નૈયાયિકો 'ઉપાધિ' કહે છે, એમ આ અથળે કહ્યું છે તે વરિત જણાતું નથી મળ વાત એની છે કે - જૈનોએ અનૈકાન્તિક હેતુભામના જે બે બેદો માન્યા છે (જૂઓ પ્ર૦ ન૦ ત૦ ૬-૫૫) તેમાંથી બીજા બેદની વ્યાખ્યા કરતા શ્રી-ગ્લાહગમતાગિકામાં ગ્લાહગમતાગિકામાં મૈત્રનો છોડરો હોવાથી તે શ્યામ છે' એ ઉદાહરણને પણ બીજા બેનું ખતા-મુ કે તે પંખી તેઓએ લા ૬-૫૭ સૂત્રની ટીકામાં લખ્યું છે કે - 'સોપાધિરયમિત્તિ નૈયાયિકા' એટલે કે 'સ શ્યામો મૈત્રપુત્રત્વાત્' આ અથળે "તે શ્યામ છે, મૈત્રનો પુત્ર હોવાથી" આ હેતુ 'સોપાધિ' - ઉપાધિ વાળો છે એટલે જૈનોએ "મન્ત્રિ વિપક્ષવૃત્તિ" નામનો અનૈકાન્તિકનો ભેદ માનવો ઉચિત નથી" એવો નૈયાયિકોનો મત ખતાવીને, મિદ્ધાન્તી ગ્લાહગમતાગિકા સંચોટ

યુક્તિથી તે મતનું ખંડન કર્યું છે. સોપાધિ હેત્વાભાસને તો નૈયાયિકો અસિદ્ધનો એક પેટાભાગ માને છે. તેનું લક્ષણ પણ તેઓ અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ કરતાં જૂદું કરે છે, ('સોપાધિકો હેતુર્વ્યાપ્ય-ત્વાસિદ્ધઃ । સાધ્યવ્યાપકત્વે સતિ સાધનાવ્યાપકત્વમુપાધિઃ' તર્કસંગ્રહ), તેથી સામાન્ય 'અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ' સાથે 'સોપાધિક હેત્વાભાસ'ની તુલના થતી નથી. 'સંદિગ્ધ વિપક્ષવૃત્તિ' સાથે કદાચ તુલના કરી શકાય. આ ગ્રંથકાર શ્રી યશસ્વત્સાગરે આમાં અને 'સ્વાદ્રાઢ-મુક્તાવળી'માં તેમ કયા આધારે લખ્યું હશે ? તે કળી શકાતું નથી.

(૩૮)

૨૯-૭ નય...વસ્તુમાં રહેલ અમુક ધર્મ (ગુણ કે પર્યાય) વિષેના અભિપ્રાયનું નામ 'નય' છે. અભિપ્રાય અનેક હોઈ શકે તેથી નયો પણ તેટલા જ થઈ શકે છે. ('જાવદ્વા વયણપહા તાવદ્વા ચેવ હંતિ નયવાયા'). સંક્ષેપમાં જૈનશાસ્ત્રકારોએ નયના એ ભેદો પાડી તે વિષે ગંભીર વિચાર કર્યો છે. એ ભેદોમાં એક તો 'દ્રવ્યાર્થિક' અને બીજો 'પર્યાયાર્થિક' છે. 'દ્રવ્ય' એટલે ત્રણે કાળમાં રહેનારૂં મૂળતત્ત્વ (કારણ). તેને ઉદ્દેશીને કરાતો વિચાર (અભિપ્રાય) તે 'દ્રવ્યાર્થિકનય' કહેવાય. 'પર્યાય' એટલે મૂળતત્ત્વ (વસ્તુ) નાં બદલાતાં રૂપાન્તરો (આકારો કાર્યો), તે સંબંધી અભિપ્રાય તે 'પર્યાયાર્થિકનય' કહેવાય. અભિપ્રાય એ એક જ્ઞાન છે એટલે નય પણ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે.

નયના સાત અથવા તેથી વધારે જોટલા ભેદો છે તે બધાનો સમાવેશ આ બેમાં થઈ જાય છે; એટલે કે 'દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયના તે બધાય પેટા ભેદો છે' એમ સન્મતિતર્ક ટીકામાં (કાંડ ૧ ગાથા ૩) કહ્યું છે. દ્રવ્યાર્થિકનય એ અભેદ દૃષ્ટિવાળો હોઈ કરી વસ્તુની 'નિત્યતા' બતાવે છે. 'સંગ્રહનય' અને 'વ્યવહારનય' પણ

એનાજ બેદો છે (સન્મતિ તર્ક ૧-૪) જૂદા જૂદા કાળ વિગેરે કારણોથી વસ્તુમા ચતા પર્યાયો એક બીજાથી ભિન્ન હોય છે, તે પર્યાયો સબધીનય તે 'પર્યાયાર્થિક નય' આ નય વસ્તુના વર્તમાન પર્યાય (૩૫) ને જ ગ્રહણ કરતો હોવાથી ભિન્ન દૃષ્ટિનાજો છે એટલે જ વસ્તુને અનિત્ય-ક્ષણિક બતાવે છે પહેલા-દ્રવ્યાર્થિકનો વિષય 'મામાન્ય' છે અને બીજા-પર્યાયાર્થિકનો વિષય 'વિશેષ' છે શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકર 'મન્મતિતર્કમા' લખે છે કે - 'ઋગ્વેદસૂત્ર' એ પર્યાયાર્થિક નયનો મૂળ આધાર છે તથા શબ્દનય, મમભિરૂઢનય અને એવજૂતનય એ ત્રણે ઋગ્વેદસૂત્રના પેટાભેદો છે (સન્મતિ કાઠ ૧-૫) માત્ર નયોમા પહેલાના ત્રણ, દ્રવ્ય (મૂળતત્ત્વ) નો વિચાર કરતા હોવાથી 'દ્રવ્યાર્થિક નય' છે અને બાકીના ચાર, વસ્તુના અથવા શબ્દના પર્યાયોની ચર્ચા કરતા હોવાથી 'પર્યાયાર્થિક નય' છે

આ બધા નયો જ્યાસુધી પોતપોતાના વિષયનું પ્રતિપાદન કરવાના જ પ્રયત્નમાં તત્પર રહે ત્યાસુધી તો તે 'નય-સાધ્યનય' કહેવાય છે (વસ્તુના એક દેશ-ધર્મનું પ્રતિપાદન કરવું એ તેમનું કાર્ય છે) પણ જ્યારે તે નયો પોતાને જ સ્વતંત્ર રીતે માયા કરાવી બીજા નયને વખોડી કાઢે ત્યારે તે કદાચહી હોષ્ટ કરી 'મિથ્યાનય-નયાભાસ' કહેવાય છે જો એક નય પોતાના વિષયનું અમુક દૃષ્ટિએ પ્રતિપાદન કરતો, વસ્તુના બીજા પણ બધા ધર્મોનું બીજી દૃષ્ટિએ પ્રતિપાદન કરે તો તેજ નય 'પ્રમાણ' કહેવાય છે તે પૂર્ણ છે પ્રમાણ વસ્તુમાં રહેલા બધા ધર્મોનું જૂદા જૂદા દૃષ્ટિબિંદુઓથી પ્રતિપાદન કરે છે, એટલે તે પૂર્ણ છે આ પ્રમાણનું જ નામ 'સ્વાદ્વાદ' કે 'અનેકાન્તવાદ' છે (જૂઓ અન્યયોગ વ્યંહારિશિકા ૨૮) પ્રમાણનાકચને 'સકલાદેશ વાક્ય' અને નયનાકચને 'વિક્રાદેશ વાક્ય' કહેવામાં આવે છે 'સ્વાત્ નિત્ય' વિગેરે સમસાગી (માતલાગા) પ્રમાણ અને નય બન્નેમાં ઘટાવાય છે.

જૈની સપ્તપદાર્થીમાં આવતાં

ઉદ્દેષો અને તેનાં સ્થાનો.

(અઠારાદિક્રમથી)

❧ (B) ❧

પેજ નં.	ઉદ્દેષ્ય વાક્યો.	સ્થાનનિર્દેશ.
૨૩	અકારાદિઃ પૌદ્રલિકો વર્ણઃ ।	પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકઃ ૪-૯ ।
૧૯	અણુગામિવદ્ધમાણય ।	કર્મવિપાકકર્મગ્રન્થગાથા ૮ ।
૯	અશરીરા જીવધના જ્ઞાન-
દર્શનશાલિનઃ ... ।	(પૂર્ણપદ્યમ્) ... ।
૨૮	અસિદ્ધવિરુદ્ધાનૈકાન્તિકા-
સ્ત્રયો હેત્વાભાસાઃ ... ।	પ્ર૦ ન૦ ત૦ ૬-૪૭ ।
૨૩	આકાઙ્ક્ષાયોગ્યતાસંનિધિશ્ચ-તર્કસંગ્રહસ્ય શબ્દચ્છન્દઃ
વાક્યાર્થજ્ઞાને હેતુઃ ... ।	પૃ૦ ૯૦ ।
૨૩	આત્મવચનાદાવિર્ભૂતમર્થસં-
વેદનમાગમઃ ... ।	પ્ર૦ ન૦ ત૦ ૪-૧ ।
૨૬	એમિયનાણસત્તી આમત્થા
ચેવ હંદિ લોઅંતં ... ।	ધર્મસંગ્રહણીગાથા ૩૭૩ ।
૬	એકવિંશતિભાવાઃ સ્યુર્જીવ-
પુદ્ગલયોર્મતાઃ ... ।	(પૂર્ણપદ્યમ્) ... ।

- ૧૨ કાઢ્ય અહિગરણીઆ । નવતત્ત્વગાથા ૨૨ ।
- ૨૫ ગંતૂળ ન પરિચ્છિન્દઈ . । (પૂર્ણપદ્યમ્) । ધર્મ સ
૨૬ ગુણઃ સહભાવી ધર્મો, યથા— ગા ૩૭૧ ।
આત્મનિ વિજ્ઞાનવ્યક્તિશ-
ક્ત્યાદિઃ । પ્ર૦ ન૦ ત૦ ૫-૭ ।
- ૩૦ ચાર્વાકોઽધ્યક્ષમેક । (પૂર્ણપદ્યમ્) । ઇવં રત્નાકરા-
વતારિકાદિપુ દૃશ્યતે ।
- ૨૭ ચિત્રમેકમનેકં ચ । વીતરાગસ્તોત્રમ્ ।
- ૧૪ જ અન્નાણી કન્મં । પુણ્યવનકયા ।
- ૯ જિણ અજિણ । નવતત્ત્વગાથા ૫૫ ।
- ૩૦ જૈન સાહુલ્ય તથા વૌદ્ધ . । (પૂર્ણપદ્યમ્) । પ્રમેયરત્નકોશઃ
પૃ ૭૨ ।
- ૪ દ્રવત્યદુદુવત્ । (પૂર્ણપદ્યમ્) ।
- ૪ દ્રવ્ય પર્યાયવિયુતં । (, ,) ।
- ૨૧ નિશ્ચિતાઽન્યથાઽનુપપત્યેક-
લક્ષણો હેતુ . । પ્ર ન. ત ૩-૧૧ ।
- ૧૪ પર્ઈ સહાવા વુત્તા (?) । નવતત્ત્વગાથા ૩૭ ।
- ૨૧ પરોપદેશસાપેક્ષ । (પૂર્ણપદ્યમ્) ।
- ૨૧ પ્રતિવન્ધપ્રતિપત્તેરાસ્પદ
દષ્ટાન્ત. . . । પ્ર ન. ત ૩-૪૩ ।
- ૧૪ મિન્છે સાસણ । દ્વિતીયકર્મગ્રન્થગાથા ૨ ।

- २३ यथा चेतनाचेतनयोः । प्र. न. त. ३-६६ ।
- २३ यदुत्पत्तौ कार्यस्यावश्यं वि-
पत्तिः सोऽस्य प्रध्वंसाऽभावः । प्र. न. त. ३-६१ ।
- २७ यदु (द्यु ?) त्पादाद्यपेक्षातः । (पूर्णपद्यम्) ... ।
- २३ यन्निवृत्तावेव कार्यस्य समु-
त्पत्तिः सोऽस्य प्रागभावः । प्र. न. त. ३-५९ ।
- २८ यस्यान्यथाऽनुपपत्तिः प्रमा-
णेन न प्रतीयते सोऽसिद्धः । प्र. न. त. ६-४८ ।
- २९ यस्यान्यथानुपपत्तिः सन्दि-
ह्यते सोऽनैकान्तिकः ... । प्र. न. त. ६-५४ ।
- १६ याथाथ्यानुभवः प्रमा ... । तर्कसंग्रहः पृ. ३४ ।
- २३ वर्णपदवाक्यात्मकं वचनम् । प्र. न. त. ४-८ ।
- २३ वर्णानामन्योऽन्यापेक्षाणां
निरपेक्षा संहतिः पदं, प-
दानां तु वाक्यम् ... । प्र. न. त. ४-१० ।
- २२ विधिः सदंशः ... । प्र. न. त. ३-५६ ।
- १६ विपरीतैककोटिनिष्ठकनं
विपर्ययः ... । प्र. न. त. १-९ ।
- ४ शम्भुः सप्तपदार्थभङ्गिघट-
नामासूत्रयन् जृम्भते ... । कैरवाकरकौमुदी ।
- २२ स चतुर्धा-प्रागभावः, प्रध्वं-

મૂળ ગ્રંથમાં આવતા કઠિન શબ્દોનો કોશ.

(અકારાદિકમથી).

શબ્દ.	અર્થ.	શબ્દ.	અર્થ.
અક્ષપાદ	અ. ન્યાયદર્શનના પ્રવર્તક ગૌતમઋષિ. (નૈયાયિકો ના ગુરુ).	અવિષ્વગ્ભાવ	કોઈ દષ્ટિએ અભિ- ન્નપણું, એકપણું.
અદૃષ્ટ	કર્મ, ભાગ્ય, વાસના.	આ.	
અધ્યક્ષ	પ્રત્યક્ષ, વર્તમાનમાં જણાય તે, મુખ્ય.	આત્મ	વિશ્વાસ કરવા લાયક પુરૂષ, હિતૈષી, મુરખી.
અનુવૃત્તિ	સામાન્ય, અન્વય, એક- સરખો વસ્તુમાં રહેલ કર્મ-જાતિ.	આમ્નાય	પૂર્વપરંપરા, શાસ્ત્ર, સંપ્રદાય.
અનેકકોટિ	અનેક કર્મ, વસ્તુના એકથી વધારે પર્યાય.	આવલી	એક નાનો કાળ, જેમાં અસંખ્યસમય (ક્ષણ) વીતે તેનો કાળ.
અનેકાન્ત	સ્યાદ્વાદ.	આસૂત્રયન્	કરતો, રચતો.
અનૈકાન્તિક	સાધ્ય સિવાય બીજે સ્થલે પણ રહે તેનો હેત્વાભાસ.	આસ્રવ (ઞશ્રવ)	કર્મ બાંધવાનું નિમિત્ત, કર્મબંધન.
અવકાશ	જગ્યા, સ્થાન.	ઈ.	
અવક્તવ્ય	શબ્દથી નહિ કહેવા યોગ્ય, અનિર્વચનીય	ઈર્યાસમિતિ	દષ્ટિથી બરાબર જોઈને ચાલવું તેવી સારી ગતિ.
અવિનાભાવ	વ્યાપ્તિ, સાથે રહેવાપણું.	ઉ.	
		ઉપક્રમ	પ્રારંભ.
		ઉપયોગ	જ્ઞાન, જાણવાની ક્રિયા કરવું સામાન્ય તથા વિશેષજ્ઞાન.

ઉપાદાન	વસ્તુનુ મૂળકારણ, મૂળ- દ્રવ્ય, સમવાયિકારણ ઓ.	ચરમ	છેલ્લો, પાછલનો
ઔદાસીન્ય	ઉપેક્ષા, ઉદાસીનતા, મમભાન	ચાક્ષુષ	આખથી બોધ શકાય તેવું, ૩૫, ચક્ષુષ્થી ઉત્પન્ન ચક્ષુસ જ્ઞાન
ઔપચારિક	કલ્પિત, ગૌણ, અતા ત્વિક	ચેતના	જ્ઞાન, બુદ્ધિ
ઔલુભ્ય	કલ્યાણકરપિસબધી, વૈશેષિક દર્શન ક	ચૈતન્ય	જ્ઞાન, બુદ્ધિ, આત્મત્વ જ
કટક	મ્હુ, બસોયુ, વલય	જિનપતિ	તીર્થ કર જ
કળમુજ્	કલ્યાણકરપિ, વૈશેષિકદર્શ- નના પ્રવર્તક	જ્ઞપ્તિ	બાણવું, નિશ્ચય કરવો, જ્ઞાન ત
કથચિત્	કોષદૃષ્ટિએ, કોષરીતે, ગમે તે પ્રકારે	તર્ક	વિચાર, પરામર્શ, પદાર્થ
કલશ	ધડો	તર્ક્ય	વિચારકરવા યોગ્ય, વસ્તુ
કુટ	ધર, ધડો, ઝાડ	તુર્ય	ચોથું
કૂર્ચ	દાઢી, મૂંઝ	તૃતીય	ત્રીજું
કૃત્ત્વ	બધું, સધળું ગ	ત્રય	ત્રણ
શુભિ	મર્યાદામા ગખવું, ગોખ વવું, ચક્ષુ કરવું	ત્રિતય	ત્રણ ક
ગોચર	વિપય, રોય, લક્ષ્ય	દર્શન	માયા પદાર્થોઉપર માયા શ્રદ્ધા, સામાન્ય જ્ઞાન, દેખવું
ગૌર	ધોળું, ડગ્ગવન. ચ	દક્ષિણાત્ય	દક્ષિણ દેશનું
ચતુષ્ઠય	ચાર	દૃષ્ટિ	દર્શન, મત, આખ
		દ્રવ્ય	મૂળનસ્તુ, ઉપાદાનકારણ, અનુગત પદાર્થ

દ્વૈત	બે, બેડહું, બેપાણું. ધ.
ધૂમલેખા	ધૂમાડાની રેખા, ધૂમની પરંપરા.
ધ્રુવ	નિત્ય, શાશ્વત.
ધ્રોવ્ય	નિત્યપણું, મૂળદ્રવ્ય.
ધ્વાનિ	શબ્દ, અવાજ. ન.
નિર્જરા	કર્મના ક્ષયનું કારણ, કર્મક્ષય.
નિષ્ઠઙ્ક	જાણવું, નિશ્ચય કરવો. પ.
પર્યાય	વસ્તુનો ફેરફારવાળો ગુણ કે ધર્મ, રૂપાન્તર, અવસ્થા.
પારમર્થ	કપિલમુનિ, તેનું સાંખ્ય- દર્શન અથવા તેને માનનાર
પુરન્દર	ધન્દ્ર.
પૌર્વ	પૂર્વનું, પહેલું.
પ્રકૃતિ	કર્મનો પ્રકાર, સ્વભાવ.
પ્રતિપદ્	એકમ.
પ્રત્યક્ષ	ધન્દ્રિયમન અને આત્મા- થી સાક્ષાત્ જાણાય તેવું જ્ઞાન, સ્પષ્ટ જ્ઞાન.
પ્રત્યભિજ્ઞાન	ભૂત અને વર્તમાનનું મિશ્રિતજ્ઞાન.

પ્રમાણ	જેથી વસ્તુ જાણાય તે, સાચું જ્ઞાન.
પ્રમાતૃ પ્રમિતિ	વસ્તુને પારખનાર આત્મા. પ્રમાણનું ફળ. ધન્દ્રિય મનઆદિની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થએલ જ્ઞાન.
પ્રમેય	પ્રમાણથી જાણવા યોગ્ય, પદાર્થ.
પ્રામાણિક	પ્રમાણને માનનાર કે કહેનાર, આત્મ. ભ.
મટ્ટ	કુમારિલ'ભટ્ટ, મીમાંસક. મ.
મઠાકાશ	સાધુ કે વિદ્યાર્થીઓના રહેવાનું સ્થાન તે મઠ; તેથી ઘેરાયેલુ આકાશ તે મઠાકાશ, મઠની જગ્યા.
મહિત	પૂજ્ય.
મહાનસ	રસોડું, રાંધવાનું સ્થાન.
માનસ	મનદ્વારા-મનથી ઉત્પન્ન થએલ જ્ઞાન, મનસંબંધી.
મારવીય	મારવાડ દેશમાં થએલ, મારવાડનું.
મિથ્યાત્વ	આત્મા ઉપર ચોટેલ ખરાબ પુદ્ગલો, જૂઠું, જૂઠુંપણું, પદાર્થ ઉપર

મુદ્ધર્ત	યથાર્થ શ્રદ્ધા નહિ થવા દેનારી અનત્વશુદ્ધિ, અગાન	વપ્ત	પિતા, ઉત્પન્ન કરનાર
મૃણ્મય	ખે પડી, ૪૮ મિનિટ જેટલો કાળ	વર્ણ	‘અ’ વિગેરે અક્ષર, રૂપ
મૃત્પિણ્ડ	માટીથી બનેલ માટીનો સોચો થ.	વાચ્	વાણી, સરસ્વતી, જ્ઞાન
યતિન્	માધુ, જૈનમાધુ	વાસન્તિક	વસન્તઋતુમાં થએલ
યુગપત્	એકમાથે	વિકલ	અપૂર્ણ, અધુર
યોગ	મન, વાણી અને શરીરની ક્રિયા, યોગ દર્શન, આત્મમાધના	વિગ્રમોક્ષ	મૂળથી વિનાશ, ક્ષય
યૌગ	નૈયાયિક દર્શન અને તેનો અનુયાયી	વિશેષ	કોઈ પ્રકારની વિશેષતા, નવીનતા, વ્યતિરેક, વ્યાવૃત્તિ, વ્યતિવૃત્તિ
રજત	ચાંદી, રૂપુ	વિષય	કોઈપણ ચીજ, જ્ઞાનથી જાણવા યોગ્ય (પ્રમેય ધરાદિ પદાર્થ,) રૂપ, રસ, ગંધ, શબ્દ, સ્પર્શ
રાસન	જીભથી ઉત્પન્ન થએલ શ્વાદનુ નાન, રસજ્ઞાન લ	વીર્ય	આત્મશક્તિ, બળ
લક્ષ્ય	જેટું લક્ષણ કરવું છે તે, જાણવાયોગ્ય	વ્યતિકીર્ણ	ભિન્ન, જૂદું જૂદું
લૌકાયિક	આર્વાકદર્શન, નાસ્તિક વાદ અને તેનો માનનાર	વ્યતિરેક	માધ્યના અભાવમાં માધ- નનો અભાવ
વક્તવ્ય	શબ્દથી કહેવાય તેવું	વ્યતિવૃત્તિ	જૂઓ વિશેષ
		વ્યવસાય	નિશ્ચય
		વ્યાપ્તિ	અવિનાશ, માધ્ય અને હેતુનો મળક
		વ્યાવૃત્તિ	વિશેષધર્મ, વ્યતિરેક
			ગ
		શક્ર	ધન્દ્ર
		શબ્દ	આગમ પ્રમાણ, શબ્દથી થએલ જ્ઞાન

શાશ્વત	નિત્ય, સ્થિર.
શિવરાજર્ષિ	તે નામનો એક સાધુ.
શુક્તિકા	છીપ, શુક્તિ.
શૈલ	પર્વત.
શૈશિર	શિયાળાની ઋતુમાં બનેલ.
શ્રાવણ	કાનથી ઉત્પન્ન થએલ જ્ઞાન, શબ્દજ્ઞાન.
શ્રુત	શ્રુતજ્ઞાન, શાસ્ત્રથી થએલ જ્ઞાન, શાસ્ત્ર, આપ્ત વાણી.
શ્રુતિ	શ્રુતજ્ઞાન, શાસ્ત્ર. સ.
સંકલન	જોડવું, મેળવવું.
સંયોગ	એ રૂપી દ્રવ્યનું જોડાણ, ભેગું કરવું, અડવું.
સંનિકર્ષ	ભેંડું મળવું, સંયોગ-સંબંધ.
સન્નિધિ	પાસે રહેવું, સમીપ.
સન્નિમ	તુલ્ય.
સપક્ષ	પક્ષ-(સાધ્યના મૂળ આધાર-) જેવું બીજું સ્થાન.
સપ્તમઙ્ગી	સાત ભાંગા, સાત ભેદનો સમૂહ.
સમય	શાસ્ત્ર, સિદ્ધાન્ત, જેના

	એ ભાગ ન થઈ શકે તેવો નાનો કાળ, ક્ષણ.
સમારોપ	અપૂર્ણ જ્ઞાન, ખોટું જ્ઞાન.
સમ્પ્રતિ	હમણું, વર્તમાનમાં.
સમ્માર	સમૂહ, જથ્થો.
સમ્યક્ત્વ	યથાર્થ પદ્યર્થને યથાર્થ રીતે ઓળખાવનાર આ- ત્માનો ગુણ, તત્ત્વ ઉપર સાચી શ્રદ્ધા, સાચાપણું.
સહકારિન્	સાથે રહેનાર, નિમિત્ત- કારણ, સહાયક.
સહભાવ	સાથે રહેવું, સાથેપણું.
સાક્ષાત્કારિન્	પ્રત્યક્ષ કરાવનાર, દેખાડનાર, પ્રત્યક્ષજ્ઞાન.
સામાન્ય	સમાનતા, અન્વય, જાતિ.
સિતપટ	શ્વેતામ્બર.
સિદ્ધ	કર્મથી છૂટેલ જીવ, મુક્ત.
સુગત	બુદ્ધ, બૌદ્ધધર્મ.
સ્થાણુ	ઠેઠું.
સ્પર્શન	સ્પર્શથી થએલ જ્ઞાન.
સ્યાદ્વાદ	અનેક દૃષ્ટિથી વસ્તુને પારખનાર સિદ્ધાન્ત.
	હ.
હેત્વાભાસ	જૂઠો હેતુ.

મૂળ ગ્રંથ અને સપાદકીય નોટોમાં આવતા ગ્રંથોનાં નામો.

(અકારાદિક્રમથી)

ॐ (D) ॐ

મૂળમાં	ન્યાયપિન્દુ
કર્મગ્રંથ	પુણ્યધનકથા
કેવલાર્થસુદી	પ્રજાપનાસૂત્ર
રત્નાકગવતાગિદા	પ્રમાણુનયતત્વાલોક
સ્વાદ્વાદમળી	” પ્રતાવના
નોટોમાં	પ્રમાણુભીમામા
અર્ધતમિદિ	પ્રમેયગત્તકોત
અન્યયોગન્યવચ્છેદકદ્વારિરિકા	ભગવતીસૂત્ર
કર્મવિપાકકર્મગ્રંથ	” દીકા
તત્ત્વાર્થમુન	મુક્તારણી
” ભાષ્ય	યોગશાસ્ત્ર
” ” દીકા	રત્નાકગવતાગિદા
તર્કમંત્ર	વિગેપાવશ્યક ભાષ્ય
દડક	વીતગગ સ્તોત્ર
દ્વિતીયકર્મગ્રંથ	સન્મતિનર્ક
ધર્મમંત્ર	” દીકા
નવનત્ત	માખ્યતત્ત્વકૌમુદી
ન્યાયદર્શનમુન	સ્વાદ્વાદમળી
ન્યાયદીપિકા	સ્વાદ્વાદમુખ્યારણી

છાત્રાણામાનુકૃત્યાય દિમાનુચિજયો મુનિ ।
સ્તવાન્ સત્પદાર્થો પરિણિષ્ણતુષ્ટયમ્ ॥

શ્રીવિજયધર્મસૂરિ જૈન ગ્રંથમાળા.

નંબર	નામ	ભાષા	કર્તા યા સંપાદક	કિંમત
૧	વિજયધર્મસૂરિ સ્વર્ગવાસ પદ્ધી.	ગુજરાતી.	શ્રીવિદ્યાવિ.	૨-૮-૦
૨	ધર્મવિયોગમાળા	સં. કાવ્ય.	શ્રીહિમાંશુવિ.	૦-૨-૦
૩	પ્રમાણુનયતત્વાલોક (સટીક)	સં. ન્યાય	”	૦-૧૪-૦
૪	શ્રાવકાચાર	હિન્દી	શ્રીવિદ્યાવિ.	૦-૪-૦
૫	વિજયધર્મસૂરિ કે વચનકુસુમ	”	”	૦-૪-૦
૬	”	ગુજરાતી	”	૦-૪-૦
૭	સેઈગઝ ઓફ વિજયધર્મસૂરિ	અંગ્રેજી	ડૉ. કૌઝે	૦-૪-૦
૮	જયન્તપ્રબન્ધ	સંસ્કૃત-ગુ.	શ્રીહિમાંશુવિ.	૦-૩-૦
૯	વિજયધર્મસૂરિઅષ્ટપ્રકારીપૂજા	હિન્દી	શ્રીવિદ્યાવિ.	૦-૪-૦
૧૦	આખૂ (૭૦ ફોટા સાથે)	ગુજરાતી	શ્રીજયન્તવિ.	૨-૮-૦
૧૧	વિજયધર્મસૂરિ	”	ધી. ટો. શાહ	૦-૨-૦
૧૨	શ્રાવકાચાર	”	શ્રીવિદ્યાવિ.	૦-૩-૦
૧૩	શાણી સુલસા	”	”	૦-૩-૦
૧૪	સમયને ઓળખો ભાગ ૨ નો	”	”	૦-૧૦-૦
૧૫	” ભાગ ૧ લો	”	”	૦-૧૨-૦
૧૬	એન આઇડીયલમંકે	અંગ્રેજી	એ.જે. સુનાવાલા	૫-૦-૦
૧૭	સમ્યકત્વપ્રદીપ	ગુજરાતી	ઉ.શ્રીમંગલવિ.	૦-૪-૦
૧૮	વિજયધર્મસૂરિઅષ્ટપ્રકારીપૂજા	”	”	૦-૪-૦
૧૯	જૈન સમદર્શી	સં. ન્યાય	શ્રીહિમાંશુવિ.	૦-૫-૦
૨૦	અલ્પચર્યા દિગ્દર્શન	ગુજરાતી	શ્રીવિ.ધર્મસૂરિ	૦-૩-૦
૨૧	પ્રમાણુનયતત્વાલોક પ્રસ્તાવના	સંસ્કૃત	શ્રીહિમાંશુવિ.	૦-૩-૦
૨૨	ઉત્તરાધ્યયન ભાગ ૪ થો			
	(કમળસંયમી ટીકા)	સં.	શ્રીજયન્તવિ.	૩-૮-૦

અગત્યના ગ્રંથો.

સમયને ઓળખો.—(ભાગ ૧ લો ને ૨ જો) મમાજનારાક રહિયોની રહામે બેઠા બળવો જગાડનાર, મમાજના પ્રત્યેક અગમા ગ્રંથેલા મણને જાહેર કરનાર અને મમાજની ઉન્નતિ માટે—સુધારા માટે મમયના મદદરતુ બધૂગલ કૂડનાર લગલગ માઠ લેખોનો અમલ આ બન્ને ભાગોમા આપવામા આવ્યો છે એના લેખક છે મુનિ-ગજશ્રી વિદ્યાવિજયજી, કે જેમની દલમ માટે જૈનમમાજને પરિચય કરાવવાની જરૂર જ ન હોય પહેલા ભાગની કિંમત ૦-૧૨-૦, ત્યારે બીજાની છે ૦-૧૦-૦

આખૂ.—(ભાગ ૧ લો) હિંદી કે બગાળી, ગુજરાતી કે મગડી, કોઈપણ ભાષામા આખૂ પઢાડની સંપૂર્ણ માહિતી અને તમામ દેખાવોના ફોટા માથેતુ જો કોઈપણ પુસ્તક બહાર પડ્યું હોય તો આ એકજ છે આખૂ ઉપરના તમામ મદિગે અને બીજા તમામ દરથે અને તેની માથે સાથે તેનો ઇતિહાસ, તેમજ આખૂની મુલાકાત લેનારઓને માટે ન્હાનામા ન્હાની ને મ્હોટામા મ્હોટી વસ્તુની માહિતી આ પુસ્તક પૂરી પાડે છે હિન્દી ભાષામા પણ છે લગલગ ૭૫ ફોટાઓ, પાકુ બાઇન્ડીંગ માથે એક જુદાફરન્ય હોવા છતાં કિંમત માત્ર અઢી રૂપિયા આના લેખક છે ગ્રામીન ગોધ-બોળના અબ્યામી મુનિગજશ્રી જયન્તવિજયજી

ઉત્તરગધ્યપન સૂત્ર.—(કમલમયમી ટીકાયુક્ત) ઉત્તરગધ્યપનસૂત્રનો ચોથો ભાગ બહાર પડી ચૂક્યો છે જેઓએ ત્રણ ભાગો ટપોટપ ઉપાડી લીધા હતા, તેમણે જલદી જ ચોથો ભાગ મગાની લેવો આ ભાગની કિંમત પણ માણનાણ રૂપિયા જ છે અને તેના અંપાદક પણ મુનિગજશ્રી જયન્તવિજયજી છે

પ્રાપ્તિસ્થાન—

મત્રી—શ્રી વિજયધર્મશ્રિ જૈન અથમાળા.
છોટા મગધ, ઉલ્હાન (માળવા)